

میرزا علی قلی خویی، تصویر ساز بزرگ کتاب‌های چاپ سنگی فارسی

اولریش مارزلف

تقدیم به بازیل ویلیام راینسون

ترجمه: ارکیده ترابی

در نگارگری سنتی ایرانی - مثل حوزه‌های دیگر هنر شرقی - هنرمند نسبت به اثر هنری معمولاً کم‌تر قابل شناسایی است. این یکی از واقعیت‌های گریزناپذیر زندگی انسان است که افراد در تاریکی محو می‌شوند. اثر آنها ممکن است نه برای همیشه، ولی تا اندازه‌ای، در یادها زنده بماند. اگر هم فراموش شدند، سایه خیال‌شان جانشین آنها باقی خواهد ماند. در نتیجه، ارزیابی کلی آثار یک هنرمند در یک دوره، در حد حدس و گمانی نامطمئن خواهد بود.^۱

۱. نگارنده لازم می‌داند که از همکاری بی‌دریغ این کتابخانه‌ها جهت دستیابی به کتاب‌های چاپ سنگی سیاست‌گذاری نماید: تهران: کتابخانه ملی، کتابخانه مجلس، کتابخانه مطهری (سه‌مسالار سابق)، کتابخانه فرهنگستان زبان و ادبیات و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ قم: کتابخانه مرعشی؛ تبریز: کتابخانه ملی؛ مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ برلین: کتابخانه بنیاد میراث فرهنگی پروس؛ لایپزیک: کتابخانه دانشگاه لایپزیک؛ گوتا: کتابخانه تحقیقاتی کاخ فریدن‌اشتاین؛ هاله: کتابخانه انجمن شرق‌شناسی آلمان؛ مونیخ: کتابخانه ایالتی باواریا؛ توینگن: کتابخانه دانشگاه توینگن؛ لندن: کتابخانه بریتانیا؛ سنت‌پترزبورگ: پاریس: کتابخانه ملی، مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی؛ لندن: کتابخانه بریتانیا؛ سنت‌پترزبورگ: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه؛ رم: آکادمی ملی لینچی؛ ناپل: بخش مطالعات آسیایی و شرق‌شناسی. همچنین از چند مجموعه‌دار شخصی، خصوصاً آقای جواد صفی‌نژاد، صادقانه سیاست‌گذاری می‌کنم؛ هرچند برخی از آنها ترجیح دادند ناشناس بمانند.

یکی از شیوه‌های رایج تاریخ هنر، شناخت دوره و مکتب هنرمند براساس تجزیه و تحلیل معیارهای سبک‌شناسی اوست. در نتیجه، ویژگی‌های اثر یک هنرمند، زمانی اعتبار دارد که اثر، امضای حقیقی هنرمند را داشته باشد. این در حالی است که نگاره‌های ایرانی، با همه گستردگی، اغلب امضا نمی‌شدند. نه تنها آثار استادان بزرگ، بلکه آثار هنرمندان کم‌اهمیت نیز بدون امضا هستند. موضوع زمانی پیچیده‌تر می‌شود که امضاها پاک شده و تقلبی باشند و یا برای انتساب به هنرمندی دیگر، بعدها امضا شده باشند. بنابراین، بار دیگر، یک تحلیلگر و سبک‌شناس، ناچار است برای کشف اصیل بودن یک امضا راه سختی را پیماید. آثاری که امضای هنرمند را دربردارند، ممکن است نقطه شروع خوبی باشند، اما، این امضاها اغلب اطلاعات زیادی از هنرمند ارائه نمی‌دهند.^۱ این دشواری‌ها، نشان دهنده این واقعیت هستند که کوشش‌چندانی در خصوص شناخت بهتر هنرمندان ایرانی صورت نگرفته است (برای مثال، نگاه کنید به: رایبسن، ۱۹۸۸).^۲ حتی ارزیابی جامع آثار کمال‌الدین بهزاد و رضا عباسی، که به اتفاق آرا از استادان بزرگ نگارگری ایران به‌شمار می‌روند، در همین سال‌های اخیر صورت گرفته است (بهاری، ۱۹۹۶؛ کنبای، ۱۹۹۶). در حالی که درباره دوره‌های مهم نگارگری ایران، مثل دوران تیموری و صفوی، پژوهش‌های نسبتاً جامعی انجام شده، در خصوص دوره‌ها و حوزه‌های هنری دیگر پژوهش‌های بسیار اندکی صورت گرفته است. یکی از این حوزه‌های فراموش شده، کتاب‌های چاپ سنگی مصور است. با وجود این که پژوهش‌های زیادی در حوزه‌های مختلف هنر ایران صورت گرفته است، اما به‌طور کلی کتاب‌های مصور چاپ سنگی در پژوهش‌های غربی فراموش شده‌اند.^۳

۱. برای مثال، به میزان تفاوت اعتبار اطلاعات موجود در کتاب کریب‌زاده‌تیریزی (۹۱-۱۹۸۵) مراجعه کنید.
 ۲. برای اطلاعات بیشتر درباره مقالات فارسی در این خصوص به اثر کتاب‌شناسی نگارگری ایران از محمد گلین (۱۳۶۳/۱۹۸۴) و برای پژوهش‌های غیرفارسی، به کتاب نسرین روحانی (۱۹۸۲) مراجعه کنید.
 ۳. به‌استثنای کتاب فرامرز انصاری (انصاری، ۱۹۸۶: ۴۰-۲۳۵)، تقریباً هیچ‌یک از آثار چاپ‌شده اخیر، به بررسی جامع کتاب‌های مصور چاپ سنگی ایران نپرداخته‌اند. درباره شمایل اهل بیت، خصوصاً در ادبیات تمزیه در دوره قاجار، مثل طوفان‌البکاء اثر جوهری یا حمله حیدری اثر ملابمانلی نگاه کنید به: (فونتانا، ۱۹۹۴). در خصوص موجودات خیالی نگاه کنید به: (تایتلی، ۱۹۸۱؛ کوراتولا، ۱۹۸۹؛ فن فولساش، ۱۹۹۱؛ گیرلیش، ۱۹۹۳). ازدها و دیگر موجودات خیالی در نسخه‌های چاپ سنگی برخی از داستان‌های عامیانه، مثل رموز حمزه، اسکندرنامه، حسین‌گرد و غیره دیده می‌شوند. برای این گونه ادبی نگاه کنید به: (محبوب ۱۳۴۱؛ هانوی، ۱۹۷۱؛ مارزلف، ۱۹۹۴: ۵).

نخستین مقاله در این زمینه به زبان انگلیسی،^۱ به کوشش بازبیل رایینسن تألیف شده است؛ کسی که به خاطر مطالعات ارزشمندش در این زمینه، مقاله حاضر را به او تقدیم کرده‌ام (از همکاری صادقانه و تشویق‌های نویدبخش ایشان صمیمانه سپاسگزارم). در اواخر دهه ۱۹۷۰، وقتی رایینسن کار موجز خود را درباره نسخه‌ی خمشه نظامی (تهران، ۱۸۴۸/۱۲۶۴) آماده می‌کرد (رایینسن، ۱۹۷۹)، هرگز تصور نمی‌کرد تحولات سیاسی ایران به سرعت کوشش‌های بی‌دریغ او را در حوزه چاپ سنگی ایران به فراموشی سپرد.^۲ رایینسن پژوهش در این حوزه را با بررسی یک نسخه‌ی نظامی از مجموعه‌ی شخصی خود (چاپ ۱۸۴۸/۱۲۶۴) آغاز کرد. شاید بتوان این نسخه را پُرزینت‌ترین کتاب چاپ سنگی ایران دانست. او میرزا علی قلی خوبی، تصویرگر نسخه‌ی مزبور، را به عنوان هنرمندی پرکار ارزیابی می‌کند و این نسخه‌ی خمشه را اثری منحصر به فرد می‌داند (همان: ۶۴). رایینسن مقاله خود را با افزودن یک فهرست از کتاب‌های مصور ایرانی، محفوظ در کتابخانه بریتانیا، تکمیل کرد. مقاله او با مقایسه حدود شصت و چهار نسخه - مربوط به ۱۲۶۲/۱۸۴۶ تا ۱۳۰۶/۱۸۸۹ - پایان می‌یابد (همان: ۷۴-۶۸).^۳ بنابراین، مقاله وی باعث شد دانش پژوهان از وجود مجموعه بزرگی از آثار باارزش هنر ایرانی مطلع شوند. در هر حال، یا به علت تحولات سیاسی، یا علاقه بیشتر پژوهشگران به نگارگری ایرانی، راه رایینسن آن‌چنان ادامه پیدا نکرد.

یادآوری پژوهش‌های دیگر درباره کتاب‌های چاپ سنگی مصور ایران، تأسف بیشتری به همراه دارد. با این حال، برگزاری چندین نمایشگاه چشم‌گیر در سال‌های اخیر (آداموا، ۱۹۹۶؛ دیبا و اختیار، ۱۹۹۸) می‌تواند بیانگر یک تغییر سرنوشت‌ساز در این نگرش باشد. این حوزه تا همین اواخر به خاطر شرایط و برخی پیشداوری‌ها دستخوش بی‌مهری شده بود که نتایج نادرستی را هم به دنبال داشت. در ادامه، به برخی از اظهار نظرهای

۱. برای دستیابی به مقالات مهم به زبان‌های دیگر، نگاه کنید به: (ژان ونشن، ۱۹۲۵؛ برتل، ۱۹۳۴؛ نیسی، ۲۵-۱۲۲۴ و ۱۲۳۷؛ ماسه، ۱۹۶۰).

۲. برای درک تأثیر انقلاب ایران بر آموزش و فرهنگ عامه، نگاه کنید به: (مارزلف، ۱۹۹۴ c، ۱۹۹۴ b).

۳. این فهرست به هیچ وجه کامل نشده است. برای اطلاعات تکمیلی مراجعه کنید به: (ادواردز، ۱۹۲۲؛ آربری، ۱۹۳۷).

تلویحی یا صریح، که به هنر دوره قاجار اشاره داشته، می‌پردازیم: هنر دوره قاجار معاصر است، احتمالاً آن قدر معاصر که شایستگی یک ارزیابی جدی را نداشته باشد؛^۱ عمده آثار دوره قاجار در ایران نگه‌داری می‌شود و بنابراین دسترسی به آنها برای یک پژوهشگر بین‌المللی دشوار است؛ هنر قاجار شدیداً تحت تأثیر هنر غرب است، بنابراین، ارزش چندانی ندارد و حتی می‌توان گفت منحط است.^۲ در بسیاری از پژوهش‌های غربی در خصوص کتاب‌های اسلامی، حتی اشاره‌ای به چاپ کتاب در دوره قاجار نشده است (برای نمونه، نگاه کنید به: پُرتَر، ۱۹۹۲؛ عطیة، ۱۹۹۵). پژوهش‌های مهم خانم شگلوا در خصوص چاپ سنگی فارسی (۱۹۷۵؛ ۱۹۷۹؛ ۱۹۸۹؛ ۱۹۹۵) تقریباً در غرب نادیده گرفته شده است. این بررسی‌ها حتی در ارزیابی‌های اخیر هم لحاظ نشده است (فلور، ۱۹۹۱؛ ۱۹۹۰).

مقاله حاضر کوششی است در این حوزه پژوهشی و، در عین حال، یک بررسی جامع از تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار در دست نگارش است. نقطه آغاز این پژوهش با هدف معرفی آثار میرزا علی‌قلی خوبی تحقیقات رایینسن بود. رایینسن او را پرکارترین تصویرگر در دوره قاجار و هنرمند پیشگامی که خود را وقف چاپ کتاب کرده بود، معرفی کرده است (رایینسن، ۱۹۷۹: ۶۲). نمونه‌های ارائه شده در پژوهش پیش رو نسبتاً کم هستند و توضیحات اندکی دارند. هدف این مقاله توجه کلی به تاریخ تصویرگری چاپ سنگی است. تعداد تصاویر محدود هستند؛ چون در میان انبوه آثار این هنرمند، فقط آثار مرقوم مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

تا زمانی که اسناد مربوط به سال‌های نخست دوره قاجار دور از دسترس است، تنها منبع قابل دسترسی به زندگی میرزا علی‌قلی خوبی آثار اوست. می‌توان حدس زد که او در ابتدای کارش در تبریز می‌زیسته است (۱۲۶۴/

۱. در کتاب **دیبیا و اختیار** (۱۹۹۸: ۲۵۶) به همانندی یک‌جفت لچک متقارن و تصویری در کتاب مصور **اخبارنامه** اشاره شده است (اخبارنامه ۱۲۶۷/۱۸۵۰، برگ ۵۸؛ نگاه کنید به: شگلوا، ۱۹۷۵: ش ۱۹۲۰). در این کتاب به علت ترجمه اشتباه، عنوان شهرهای قوم لوت، شهر قم ترجمه شده است. در واقع، این یکی از نمونه‌های بی‌توجهی به کتاب‌های چاپ سنگی مصور است.

۲. توجه کنید به این گفته سهل‌انگارانه شیتوکوفسکی (۱۹۹۵: ۵۴۶): "حامیان هنر در دوره قاجار به نقاشی رنگ روغن و پیکرتنگاری علاقه زیادی داشتند، اما پس از آن در قرن‌های نوزدهم و بیستم موضوع‌های رایج در هنر قرون پانزدهم تا هفدهم، ادامه پیدا کرد."

۱۸۴۸ **خمسه نظامی**)؛^۱ جایی که نخستین دستگاه چاپ سنگی در آنجا راه‌اندازی شد. این هنرمند با آثاری بی‌نهایت ظریف و سبکی پالوده، که به روشنی در نسخه **خمسه نظامی**، چاپ ۱۸۴۸/۱۲۶۴، قابل مشاهده است، باید از همان ابتدای کار تصویرگری کتاب تجربه‌ای قابل ملاحظه داشته باشد. وی بلافاصله بعد از شروع سلطنت ناصرالدین‌شاه، به دربار تهران می‌رود. در ۱۸۵۱/۱۲۶۸ در نسخه‌ای از **کلیات سعدی**، او خود را بنده درگاه نامیده است (رقم ۱۸)؛^۲ در ۷۴-۱۲۷۰/۵۷-۱۸۵۳ در **روضه‌الصفاء** خود را "خادم دارالفنون" و "نقاش" معرفی می‌کند (رقم‌های ۴۵-۴۳). گویا یکی از پسرانش همین هنر را دنبال کرده است. در کتاب **مصور ماتمکده** (۱۸۶۹/۱۲۸۶) اثر قربان بن رضانی، متخلص به بیدل، امضای مشخصی از فرزند علی‌قلی مشاهده می‌شود: "میرزا اسماعیل ولد میرزا علی قلی خویی" (عنصری، ۱۳۷۴). علی‌قلی خویی در چندین کتاب با کاتبان مشهوری چون علی‌اصغر تفرشی^۳ و مصطفی‌قلی و محمدهادی سلطان‌کجوری همکاری کرده است.^۴

در کتاب **احوال و آثار نقاشان قدیم ایران** و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی اثر محمدعلی کریم‌زاده تبریزی، درباره میرزا علی‌قلی خویی آمده است: "اهل خوی بود و از نقاشان ساده‌کار و خوش‌دست دوره ناصر به‌شمار می‌آمد. آثار این هنرمند، در اغلب کتاب‌های چاپی آن دوره عرضه شده و معرف علاقه‌مندی وی به صنعت تصویر بوده است. اثر چاپی و رقم‌دار این هنرمند، تصاویر چاپی شاهنامه‌ای است که در دوره ناصر چاپ شده و در یکی از آن تصاویر، که اسیر شدن خاقان چین را به‌دست

۱. در هیچ‌یک از نسخه‌هایی که نگارنده در کتابخانه‌های عمومی مشاهده کرده، به محل انتشار این کتاب اشاره نشده است. تنها در نسخه‌ای در یک مجموعه خصوصی، آن هم در ترقیمة **لیلی و مجنون و هفت پیکر**، عبارت دست‌نویس "در شهر تبریز ابداع شد"، دیده می‌شود.
۲. از اینجا به بعد یا ذکر نام رقم‌ها، به فهرست تصاویر رجوع شود.

۳. **نوش آفرین گوهر تاج** (۱۸۴۷/۱۲۶۳)؛ **خمسه** (۱۸۴۸/۱۲۶۴)؛ **خمسه** (۷۰-۱۲۶۹/۵۳-۱۸۵۲)؛ **روضه‌الصفاء** (۷۴-۱۲۷۰/۵۷-۱۸۵۳). بیانی (۱۳۶۳) اصغر تفرشی را به‌عنوان کاتب نسخه خطی **شرح مثنوی سبزواری** به تاریخ ۱۸۶۸/۱۲۸۵ و چاپ سنگی **کلیات سعدی** (۱۸۵۱/۱۲۶۷) و (۱۸۶۷/۱۲۸۳) معرفی کرده است. علاوه بر این، اطلاعات موجود نشان می‌دهد که علی‌اصغر تفرشی بین ۱۸۴۷/۱۲۶۳ و ۱۸۶۹/۱۲۸۶ فعال بوده است. در این دوره او دست‌کم حدود بیست‌وپنج جلد کتاب برای چاپ سنگی کتابت کرده است. همچنین نگاه کنید به (شگلوا، ۱۲۴، ۱۹۷۹).

۴. **شاهنامه** ۶۷-۱۲۶۵/۵۱-۱۸۴۹؛ **خمسه** ۱۸۵۴/۱۲۷۰. نگاه کنید به شگلوا (۱۹۷۵: ۱۱۵). بیانی (۱۳۶۳) در کتاب خود به مصطفی‌قلی و محمدهادی اشاره نکرده است. ظاهراً مصطفی‌قلی بین ۱۸۴۹/۱۲۶۵ (نراقی، **معراج‌السعاده**) و ۱۸۴۹/۱۲۷۶ (استرآبادی، **تحفة‌المجالس**) فعال بوده است.

رستم نشان می‌دهد، رقم دارد" (کریم‌زاده تبریزی، ۱۹۸۵: ص ۳۹۷، ۶۸۳). این شاهنامه استثنایی نخستین نسخه مصور چاپ سنگی از حماسه ملی ایرانیان است (نگاه کنید به: افشار، ۱۳۴۷؛ ۱۹۷۶/۲۵۳۵؛ صفی‌نژاد، ۱۳۷۴/۱۹۹۶). رابینسن این نسخه را به عنوان اثر میرزاعلی‌قلی ثبت کرده و علاوه بر این، به نه کتاب دیگر محفوظ در کتابخانه بریتانیا، اشاره می‌کند که مرقوم یا منسوب به هنرمند است (رابینسن، ۱۹۷۹: ۶۸). فهرست رابینسن در نخستین گام از شناسایی آثار علی‌قلی، کتاب‌های زیر را معرفی می‌کند:

۱. دزد و قاضی (۱۸۴۶/۱۲۶۲): نه تصویر کوچک، منسوب به علی‌قلی خویی.

۲. نوش آفرین گوهر تاج (۱۸۴۷/۱۲۶۳): تصاویر کوچک و متعدد، منسوب به علی‌قلی خویی.

۳. شیرین و فرهاد وحشی بافقی (۱۸۴۷/۱۲۶۳): بیست و پنج تصویر نیم‌صفحه‌ای، منسوب به علی‌قلی خویی.

۴. عجایب المخلوقات قزوینی (۱۸۴۸/۱۲۶۴): تصاویر متعددی از علی‌قلی خویی (یک امضا در برگ ۱۹۷، رو).

۵. شاهنامه فردوسی (۶۷-۱۲۶۵/۵۰-۱۸۴۹): پنجاه و هفت تصویر از علی‌قلی خویی (دو امضا).

۶. گلستان ارم رضاقلی خان هدایت (۱۸۵۴/۱۲۷۰): هجده تصویر از علی‌قلی خویی (تصاویر تمام صفحه؛ دو امضا).

۷. خسرو دیوزاد^۱ (۱۸۵۴/۱۲۷۰): بیست و هفت تصویر کوچک (در حدود ۱/۲ صفحه)، منسوب به علی‌قلی خویی.

۸. لیلی و مجنون مکتبی (۱۸۵۴/۱۲۷۰): بیست و پنج تصویر کوچک (۱/۴ صفحه)، منسوب به علی‌قلی خویی.

۹. طاق‌دیس احمد بن محمد مهدی (۱۸۵۵/۱۲۷۱): یازده تصویر از علی‌قلی خویی (یک امضا).

تصاویر موجود در کتاب‌های شماره ۶، ۵، ۴، و ۹ در فهرست رابینسن، با امضای علی‌قلی هستند (تصاویر ۶، ۱۵، ۱۶، ۳۷، ۳۸ و ۴۷). شماره‌های ۲

۱. رابینسن به استناد گفته ادواردز، شخصی به نام مظفر شاه را به عنوان نویسنده این کتاب معرفی کرده است (۱۹۲۲: ۵۷۷).

و ۷ در این فهرست به آثاری از علی قلی در چاپ‌های متفاوت اختصاص دارند (تصاویر ۳، ۴، ۷، ۸ و ۹). اما درباره نسخه‌های ویژه‌ای که در مجموعه کتابخانه بریتانیا فهرست شده‌اند، هیچ دلیلی وجود ندارد تا آنها را کار علی قلی قلمداد کنیم. همچنین در کتاب‌های دیگر این فهرست نیز (شماره‌های ۱، ۳ و ۸ در فهرست بالا)، امضای علی قلی دیده نمی‌شود. اطلاعات بیشتر از میرزا علی قلی خویی را می‌توان در فهرست خانم شگلوا^۱ و همچنین پژوهش وی در تاریخ کتاب‌های چاپ سنگی ایرانی (شگلوا، ۱۹۷۹: ۱۳۹، ۱۴۹، ۱۵۰، ۲۰۶) دنبال کرد. همه این اطلاعات براساس مجموعه‌های موجود در سنت پترزبورگ فراهم شده‌اند. شگلوا در نمایه فهرست کتاب‌های چاپ سنگی ایرانی در بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سنت پترزبورگ، خاطرنشان کرده است که کتاب‌های زیر به‌دست میرزا علی قلی خویی مصور شده‌اند:

- روضة الصفاء (۷۴-۱۲۷۰/۱۲۷۰-۵۷/۱۸۵۳؛ ش ۴؛ تصویر ۲۲)؛
- خمسه نظامی (۱۲۶۴/۱۸۴۸؛ ش ۱۰۸۳؛ تصاویر ۷، ۸ و ۹)؛
- بختیارنامه (۱۲۶۳/۱۸۴۷؛ ش ۱۶۳۷؛ تصویر ۵)؛
- چهل طوطی (۱۲۶۸/۱۸۵۱؛ ش ۱۶۶۶؛ تصاویر ۴۲، ۴۳، ۴۴)؛
- آثار دیگر میرزا علی قلی خویی در این نمایه قرار نگرفته‌اند، بلکه شگلوا در توضیحات فهرست خود به آنها اشاره کرده است:^۲
- شاهنامه فردوسی (۶۷-۱۲۶۵/۱۲۶۵-۵۰/۱۸۴۸؛ ش ۱۰۱۳؛ با ذکر نام میرزا علی قلی خویی به‌عنوان تصویرگر؛ تصاویر ۱۵ و ۱۶)؛
- منتخب الحمله (۱۲۶۸/۱۸۵۲؛ ش ۱۵۸۰؛ نام تصویرگر به‌علت ناخوانا بودن خط، «علی قلی راجوی» خوانده می‌شود؛ تصویر ۲۳)؛
- عجایب المخلوقات قزوینی (۱۲۶۴/۱۸۴۸؛ ش ۱۰۷؛ نام تصویرگر ذکر نشده است؛ تصویر ۶)؛

شگلوا در رساله خود، با موضوع توسعه چاپ سنگی در ایران، به مجموعه‌های دیگر نیز توجه کرده است. وی علاوه بر خمسه چاپ ۷۰-۱۲۶۹ (تصاویر

۱. عنوان (میرزا) علی قلی خویی را در نمایه اشخاص در فهرست شگلوا (۱۹۷۵) می‌توان دید (با ارجاع به شماره‌های ۴، ۱۰۸۳، ۱۶۳۷، ۱۶۶۶)؛ همچنین نگاه کنید به: (شگلوا: ۱۹۸۹؛ شماره‌های ۲۲۵، ۳۳۱).

۲. دو کتابی که در مجموعه سنت پترزبورگ از طرف شگلوا ذکر شده، اما نامی از تصویرگران آنها برده نشده، از جانب نگارنده مشخص شده است. این تصاویر متعلق به علی قلی خویی هستند. دو کتاب مذکور عبارتند از: مصیبت‌نامه (۱۸۴۹/۱۲۶۵) و اسرار الشهادة یا کتاب سرباز (۱۸۵۱/۱۲۶۸). درخصوص کتاب اول نگاه کنید به: (شگلوا ۱۹۷۵؛ ش ۱۶۳۰) و برای کتاب دوم نگاه کنید به: (همان؛ ش ۲۰۶).

۳۱ و ۳۲)، طاق‌دیس نراقی ۱۸۵۵/۱۲۷۱ (تصویر ۴۷) را نیز به علی‌قلی خوبی نسبت داده و البته رایینسن هم بیشتر به این مطلب اشاره کرده است. هر دو اثر به کتابخانه شرق‌شناسی دانشگاه سنت‌پترزبورگ تعلق دارند (همان: ۱۴۹، ۲۰۶). علاوه بر این، شگلو در فهرست مجموعه آخر (۱۹۸۹: ش ۲۲۵)، نسخه‌ای از *مجالس‌المتقین* اثر برغانی را، که به دست میرزا علی‌قلی خوبی تصویر شده، ثبت کرده است (چاپ ۱۸۴۹/۱۲۶۵). تا اینجا با اطلاعات موجود می‌توان به این نتیجه رسید که میرزا علی‌قلی خوبی تقریباً به مدت یک دهه - از ۱۸۴۷/۱۲۶۳ (بختیارنامه) تا ۱۲۷۱/۱۸۵۵ (طاق‌دیس) - فعال بوده است. به‌طور کلی، در بررسی کتاب‌های چاپ سنگی فارسی در کتابخانه‌های سراسر جهان، بیست‌وهشت کتاب با امضای میرزا علی‌قلی خوبی مشخص شده است. در همه این کتاب‌ها، پنجاه‌ویک امضا از میرزا علی در پنجاه تصویر مختلف وجود دارد.

تاریخ انتشار	عنوان	تعداد امضا
بدون تاریخ	طوفان البكاء جوهری	۱
بدون تاریخ	طوفان البكاء جوهری	۱
۱۸۴۷/۱۲۶۳	نوش آفرین گوهر تاج	۲
۱۸۴۷/۱۲۶۳	بختیارنامه	۱
۱۸۴۸/۱۲۶۴	عجایب المخلوقات قزوینی	۱
۱۸۴۸/۱۲۶۴	خسرو دیوزاد	۳
۱۸۴۸/۱۲۶۴	خمسه نظامی	۴
۱۸۴۸/۱۲۶۵	مجالس‌المتقین برغانی	دیده نشده
۱۸۴۸/۱۲۶۵	مصیبت‌نامه	۱
۱۸۴۸-۵۰/۱۲۵۶-۶۷	شاهنامه فردوسی	۲
۱۸۵۰-۵۱/۱۲۶۷-۶۸	کلیات سعدی	۳
۱۸۵۱-۱۲۶۸	اسرار الشهادة (کتاب سرباز)	۲
۱۸۵۱-۱۲۶۸	چهل طوطی	۱
۱۸۵۱-۱۲۶۸	منتخب‌الحمله	۱
۱۸۵۱-۵۳/۱۲۶۸-۷۰	کلیات سعدی	۱
۱۸۵۱-۷۴/۱۲۶۸-۹۱	کلیات سعدی	۱

	دیوان حافظ	۱۸۵۳/۱۲۶۹
۳	حمله حیدری	۱۸۵۳/۱۲۶۹
۲	خمسه نظامی	۱۸۵۳-۵۴/۱۲۶۹-۷۰
پنج امضا در چهار تصویر	طوفان البكاء جوهری	۱۸۵۳/۱۲۶۹
۲	گلستان ارم هدایت	۱۸۵۴/۱۲۷۰
۳	خمسه نظامی	۱۸۵۴/۱۲۷۰
۳	روضه الصفاء	۱۸۵۳-۵۷/۱۲۷۰-۷۴
۱	طوفان البكاء جوهری	۱۸۵۵/۱۲۷۱
۱	طوفان البكاء جوهری	۱۸۵۵/۱۲۷۱
۱	طاقدیس نراقی	۱۸۵۵/۱۲۷۱
۲	الف لیله	۱۸۵۶/۱۲۷۲
۱	طوفان البكاء جوهری	۱۸۵۶/۱۲۷۲

در پایان این مقاله به معرفی تصاویری می‌پردازیم که دارای امضای میرزا علی قلی خویی هستند. به‌طور قطع ویژگی بارز بیشتر آنها، طراحی متفاوتی است که در ترسیم این امضاها به چشم می‌خورد. برای روشن‌تر شدن این مطلب، امضاها از متن اصلی جدا شده و در کنار یکدیگر ارزیابی شده‌اند. در میان این امضاها به سختی می‌توان دو امضای شبیه‌به‌هم یافت (امضاهای ۲۷ و ۳۱؛ ۳۳ و ۳۶، ۲). برخی از امضاها نیز بسیار نامتعارف هستند (امضاهای ۷، ۸، ۹ و ۲۰). درحالی‌که امضاهای نخستین (۷-۳، ۹) و برخی از امضاهای اخیر او (۲۰، ۲۱، ۲۸، ۴۱-۳۹ و ۴۸) فقط یک دست‌خط عادی به‌نظر می‌رسند، بیشتر امضاها میرزاعلی به قلم نسخ (۱۳، ۲۶، ۲۷، ۳۱، ۳۸) یا نستعلیق شباهت دارند. برخی از امضاها متأخر او فانتزی هستند و برخی نیز با خطوط هاشوری (۳۰، ۳۲، ۳۶ و ۵۰) اجرا شده‌اند. امضای شماره ۴۹ به شکلی پیچیده؛ در یک سرلوح مذهب، به کار رفته است. به غیر از این طراحی‌های متفاوت در ترسیم امضاها، اجزای سازنده اسم میرزاعلی قلی نیز در هر امضا تغییر می‌کند. نام او از

۱. امضاها جداسازی شده از تصاویر برحسب ترتیب تاریخی مرتب شده و برخی از امضاها ناخوانا، تا حدودی بازسازی شده‌اند. این بازسازی بدون توجه به اندازه امضا، صرفاً براساس شکل ظاهری آن صورت گرفته است.

دو جزء (علی و قلی) تشکیل شده است که هم به صورت جدا نوشته شده (علی‌قلی: رقم ۲۷) و هم به صورت سر هم (علیقلی). گاهی عنوان میرزا (رقم ۳۱) و گاهی هم نسب او یعنی خوبی (رقم ۳۵) به نامش افزوده شده است. حدود نیمی از رقم‌ها شامل هر دو عنوان و نه رقم فقط شامل نام اصلی او هستند. عبارت "رقم" ... نوزده بار و عبارت "عمل" ... بیست‌وسه بار برای نشان دادن نام تصویرگر به کار رفته است.

- علی قلی (۸، ۱۱، ۲۶):

- علیقلی (۱۰، ۲۰، ۲۵):

- علیقلی خوبی (۷):

- میرزا علی قلی (۳۴: ۴۴ + خادم مدرسه دارالفنون):

- عمل علی قلی (۳۸):

- عمل علیقلی (۱، ۳۶):

- عمل علی قلی خوبی (۱، ۱۳، ۱۴):

- عمل علیقلی خوبی (۲۹، ۳۲):

- عمل میرزا علی قلی (۴۸):

- عمل میرزا علیقلی (۲۸: ۴۲ و ۴۳ + خادم مدرسه دارالفنون):

- عمل میرزا علی قلی خوبی (۲، ۱۷، ۱۸ [بندۀ درگاه]، ۲۷، ۳۱، ۴۷، ۴۹):

- عمل میرزا علیقلی خوبی (۱۶، ۲۲، ۳۰، ۴۵، ۵۰):

- رقم علی قلی (۶):

- رقم علیقلی (۳۷):

- رقم علی قلی خوبی (۳):

- رقم علیقلی خوبی (۹):

- رقم میرزا علی قلی (۴۷):

- رقم میرزا علی قلی خوبی (۴، ۱۵، ۱۹، ۳۳، ۳۶، ۳):

- رقم میرزا علیقلی خوبی (۵، ۱۲، ۲۳، ۳۵، ۳۹، ۴۰، ۴۱):

- راقم تصویری [میرزا علی قلی خوبی (۲۴):

- راقم علی قلی خوبی (۲۱).

بیشتر امضاهای علی قلی در کادر قرار دارند. فقط در چند نمونه (رقم‌های ۱۷، ۱۹، ۲۷-۲۲) امضاها در آغاز یا پایان کتاب و یا یک فصل آمده‌اند. این مسأله نشان می‌دهد که هنرمند خودش تمام تصاویر کتاب را اجرا کرده

است. در یکی از چاپ‌های کتاب *روضه‌الصفاء* (۷۳-۱۲۷۰/۵۷-۱۸۵۴) یک استننا به چشم می‌خورد. در واقع، در این کتاب تصویری وجود ندارد؛ بلکه به جای آن ده سرلوحه تذهیب شده دارد و در سه سرلوحه آن رقم میرزا علی‌قلی دیده می‌شود (رقم‌های ۴۲-۴۴).

در خصوص همکاری نزدیک علی‌قلی با هنرمندان دیگر سندی در دست نیست؛ البته، به جز *الفلیله* (چاپ ۱۲۷۲/۱۸۵۶)، که با همکاری میرزارضا بن محمدعلی خان آشتیانی و میرزا احسن اجرا شده است. به غیر از این نمونه، تاکنون اثر دیگری از میرزارضا دیده نشده است. از قرار معلوم میرزا احسن جانشین علی‌قلی بوده است. او که در دهه ۱۲۷۰ فعالیت داشته، در تصویرگری *اسکندرنامه* (۱۲۷۳/۱۸۵۷)، رموز حمزه (۱۲۴۷/۱۹۵۸)، و یک نسخه دیگر از *الفلیله* (۱۲۷۵/۱۸۵۹) همکاری کرده است.

برآورد تعداد آثار علی‌قلی کار بسیار مشکلی است. کتاب‌هایی که تاکنون معرفی شدند، در کل حدود هزار و دویست تصویر با اندازه‌های متفاوت دارند (از یک صفحه کامل تا یک چهارم صفحه). البته، باید به این تصاویر سرلوحه‌های استادانه و همچنین در حدود دوهزار طرح کوچک تزئینی را هم بیفزاییم. مانند *خمسه نظامی* (چاپ ۱۲۶۴/۱۸۴۸)، *دیوان حافظ* (چاپ ۱۲۶۹/۱۸۵۳) و *کلیات سعدی* (چاپ ۷۰-۱۲۶۹/۵۴-۱۸۵۳). بسیاری از کتاب‌های دهه ۱۲۶۳/۱۸۴۷ تا ۱۲۷۲/۱۸۵۶، بدون شک به دست علی‌قلی مصور شده‌اند. شاید کسی با این نظر موافق نباشد، ولی با نگاهی خوش‌بینانه باید گفت بیشتر کتاب‌های مصور آن دوره اثر اوست. در اینجا باید یادآور شویم - براساس ارزیابی‌های سعید نفیسی (۲۵-۱۳۲۴؛ ۱۳۳۷) - نخستین کتاب چاپ سنگی ایرانی، *لیلی و مجنون* مکتبی است (چاپ ۱۸۴۳/۱۲۵۹).^۱ کتاب‌های چاپ سنگی مصور تا سال ۱۲۶۲/۱۸۴۶ همچنان یک پدیده نادر محسوب می‌شدند.^۲

از ۱۲۶۳/۱۸۴۷ انتشار کتاب‌های چاپ سنگی مصور افزایش یافت. در

۱. برای مشاهده چهار تصویر این کتاب، رجوع کنید به: (افشار، ۱۳۴۴) و (کلیایگانی ۱۳۷۲).

۲. کتاب‌های چاپ سنگی مصور تا ۱۲۶۲/۱۸۴۶ این گونه مشخص شده‌اند: ۱۲۶۱/۱۸۴۵ (انوار سهیلی، یوسفیه)؛ ۱۲۶۲/۱۸۴۶ (ترسل، دزد و قاضی بغداد). در فهرست فروش کتاب‌های کتابخانه چارلز شفر سه کتاب مصور دیگر دیده می‌شود که در ۱۲۶۲/۱۸۴۶ منتشر شده‌اند (شفر، ۱۸۹۹): ش ۸۲۶: *گلشن هوش*؛ ش ۸۴۲: *هادی‌الناظرین*؛ ش ۸۹۲: *کلتوم‌تنه*.

مراحل نخست، این آثار شامل داستان‌های عامیانه بود. انتساب برخی از تصاویر بی‌نام این کتاب‌ها به علی‌قلی ممکن به‌نظر می‌رسد؛ مانند تصاویر کتابچه‌ای بدون عنوان و بسیار ساده (چاپ ۱۸۴۷/۱۲۶۳) دربارهٔ حضرت محمد و امام علی. درضمن، کاتب این کتاب علی‌اصغر تفرشی بوده است. از طرفی، در کتاب *نوش‌آفرین گوهر تاج* (چاپ ۱۸۴۷/۱۲۶۳) با سبکی متفاوت نسبت به آثار علی‌قلی روبه‌رو هستیم. این مسأله نشان می‌دهد که هنرمندان دیگری نیز در آن زمان فعال بوده‌اند، و همچنین شاید علی‌قلی هنوز در آن زمان شاگردی می‌کرده است.

به راحتی نمی‌توان تصاویر منسوب به علی‌قلی را مشخص کرد. حتی در انتساب تصاویر با امضا به او نیز نمی‌توان خیلی مطمئن بود. در هر صورت، باید پذیرفت که در شناسایی آثار میرزاعلی‌قلی احتمال خطا وجود دارد. با دو مثال می‌توان این قضیه را روشن کرد. در تصویری از *تنبه سگ بی‌وفا به دست چوپان* (دوکسودوا، ۱۹۸۵: ۳۳-۲۳۱، ش ۲۰۶) در *خمسه نظامی* (چاپ ۱۸۵۳-۵۴/۱۲۶۹-۷۰)، که در کتابخانه ملی تهران نگه‌داری می‌شود؛ امضای علی‌قلی با عبارت "عمل میرزاعلی‌قلی خوبی" مشخص است. این امضا در فضای خالی گوشهٔ راست یک درخت قرار گرفته و با نقطه‌های ریز رسم شده است. در واقع، این امضا از نظر خط به هیچ‌وجه با دیگر امضاهای هنرمند قابل مقایسه نیست. با مقایسهٔ این کتاب با چاپ‌های مشابه آن در کتابخانه‌های نیویورک و گوتا، جعلی بودن امضا مشخص می‌شود. حتی اگر تمام چاپ‌های یکسان این کتاب از نظر صفحه‌آرایی و تصویرگری مشابه باشند، باز هم در اصالت امضا نمی‌توان مطمئن بود. بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که امضای نسخهٔ تهران تقلبی است و شخص دیگری آن را امضا کرده است. این چنین در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی تعداد زیادی امضا با نام میرزاعلی‌قلی خوبی مشاهده می‌شود، که البته در انتساب آنها به میرزاعلی تردید جدی وجود دارد.

در این خصوص باز هم می‌توان به یک نمونهٔ دیگر اشاره کرد. بخش نخست *خمسه نظامی* (چاپ ۱۸۴۸/۱۲۶۴)، یعنی *مخزن الاسرار*، که در کتابخانهٔ ملی تهران نگه‌داری می‌شود، با چاپ‌های مشابه، تفاوت دارد. بخش مربوط به *خسرو و شیرین* مانند چاپ‌های دیگر است، اما در بخش *هفت پیکر* تفاوت‌های تصویری به چشم می‌خورد. تغییر این تصویر ممکن

است به دلیل شکسته شدن سنگ چاپ و تعویض آن با یک سنگ جدید بوده باشد. اما بازسازی تصاویر یک فصل کامل از این کتاب جای تعجب دارد. از این گذشته، هیچ نشانه‌ای در دست نیست که مشخص کند کدام نسخه مخزن الاسرار، پیش از دیگری چاپ شده است. اگرچه گاهی کاتبان پس از پایان کار، تاریخ اتمام کتابت را در ترقیمه کتاب می‌نویسند، ولی ذکر تاریخ در هیچ کدام از این دو چاپ وجود ندارد. دو تصویر بزرگ و تعداد زیادی از تصاویر زینتی در این چاپ نیز تفاوت‌هایی دارند. تصویر مربوط به گفت‌وگوی انوشیروان و جغد در این نسخه بدون امضا باقی مانده (همان: ۱۰-۱۰۸، ش ۲۴)، درحالی که این تصویر در چاپ‌های مشابه با رقم علی قلی مشخص شده است.

در هر حال، نباید به امضای علی قلی به عنوان تنها نشانه تشخیص آثار او اعتماد کرد. همان طور که پیشتر اشاره شد، تجزیه و تحلیل آثار یک هنرمند، ممکن است اثر او را مشخص کند. از این منظر، در ارزیابی آثار علی قلی ویژگی‌هایی بارزی به چشم می‌خورد که تنها مشخص‌کننده آثار او هستند. رابینسن سبک آثار علی قلی را در خمسه نظامی (چاپ ۱۸۴۸/۱۲۶۴) سرد، رسمی، خام‌دستانه و، درعین حال، جذاب و گاهی متفاوت توصیف کرده است (رابینسن، ۱۹۷۹: ۶۲). با توجه به بررسی آثار میرزا علی قلی خویی، ویژگی‌های منحصر به فردی را می‌توان برای آثار او در نظر گرفت. علی قلی توجه بسیاری به بازنمایی دقیق چهره، مو و ریش مردان داشته است. ظاهر ساختن دندان‌ها و زبان بیرون آمده در آثار او اغلب نشان دهنده عذاب، مرگ و حالت احتضار است. وی پس‌زمینه آثار خود را اغلب با پرنده‌های کوچک در حال پرواز پُر می‌کند. این پرنده‌های سیاه معمولاً چیزی بیش از دو خط متقاطع نیستند. از این گذشته، به نظر می‌رسد علی قلی گرایش ویژه‌ای برای قاب‌بندی‌های ساده، خاص و با پیچ‌وتاب داشته است (مانند تصاویر ۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۳۱). در واقع، این ویژگی‌ها به مثابه امضای او هستند، و وقتی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، می‌توانند گواه قابل اعتمادی برای تشخیص سایر کتاب‌های تصویر شده به دست وی در نظر گرفته شوند. نتایج مذکور با توجه به بررسی تعداد زیادی از کتاب‌های چاپ سنگی مصور به دست آمده است. کتاب‌هایی که در ادامه به آنها اشاره می‌شود، هر یک به نوعی با معیارها و شاخصه‌های آثار میرزا علی قلی مطابقت دارند:

۱۸۴۸/۱۲۶۵	حسین کرد	(کتابخانه ملی تهران)
۱۸۴۹/۱۲۶۶	قصه حضرت سلیمان	(کتابخانه ملی تهران)
۱۸۴۹/۱۲۶۶	ماتمکده اثر بیدل	(کتابخانه ملی تهران)
۱۸۵۰/۱۲۶۷	انوار سهیلی اثر کاشفی	(مجموعه خصوصی)
۱۸۵۰/۱۲۶۷	اخبارنامه	بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سنت پترزبورگ؛ شگلوا، ۱۹۷۵: ش ۱۹۲۰)
۱۸۵۱/۱۲۶۸	ضریر خزایی	بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سنت پترزبورگ؛ شگلوا، ۱۹۷۵: ش ۱۵۷۳)
۱۸۵۲/۱۲۶۹	جامع‌التمثیل اثر حبله‌رودی	مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی در پاریس ^۱
۱۸۵۴/۱۲۷۱	شبرویه	کتابخانه تحقیقاتی کاخ فریدن‌اشتاين در شهر گوتا)

پژوهش در حوزه تصویرگری کتاب‌های چاپ سنگی ایران، تقریباً به تازگی آغاز شده و هنوز بسیار زود است به یک ویژگی قطعی و برآورد نهایی دست پیدا کنیم. نخستین کوشش - مانند پژوهشی که اکنون ارائه شد - باید با نوعی دسته‌بندی و فراهم کردن اطلاعات اولیه آغاز شود. در بسیاری از موارد، حتی باید صرفاً به آگاه‌سازی پرداخت. در همین سال‌های اخیر، بسیاری از کتابخانه‌های ایران شروع به تفکیک کتاب‌های چاپ سنگی خود کرده و آنها را در بخش‌های مجزا بایگانی نموده‌اند. نخستین فهرست تخصصی کتاب‌های چاپ سنگی مصور فارسی، اخیراً از طرف کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد تهیه شده است و کتابخانه‌های دیگر نیز

۱. نسخه منحصربه‌فردی از این کتاب به قلم نگارنده معرفی و بررسی شده است (در دست چاپ). برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به منابع: (in press c).

ممکن است این کار را دنبال کنند. با وجود این، برخی از با ارزش‌ترین کتاب‌های فارسی مصور همچنان در کتابخانه‌های غربی نگهداری می‌شوند. در واقع، این مسأله نشان‌دهنده مسؤولیت و توجه هنرشناسان و خاورشناسان غربی به چاپ‌های سنگی مصور فارسی است. تصاویر چاپ سنگی بدون شک با نسخه‌های خطی فاخر، چون نسخه‌های مصور به‌جامانده از دوره تیموری، قابل مقایسه نیستند؛ بلکه این کتاب‌ها با داشتن سادگی‌های خوشایند، به‌نوعی بازتاب‌دهنده فرهنگ عامه هستند. توجه به این جنبه‌های عامیانه، سرانجام ما را به شناخت بهتر از هنر کتاب‌سازی دوره قاجار سوق خواهد داد.

منابع

- افشار، ایرج، *سرای کتاب در ایران*، تهران، ۱۳۴۷.
- افشار، ایرج، *کتابشناسی فردوسی*، تهران، ۱۳۴۷.
- افشار، ایرج، *شاهنامه؛ از خطی تا چاپی*، هنر و مردم، (۱۶۲) ۱۴، ۴۵-۱۷، تهران، ۲۵۳۵.
- بیانی، مهدی، *احوال و آثار خوشنویسان*، چهار فصل در دو جلد، تهران، ۱۳۶۳.
- صفی‌زاده، جواد، *شاهنامه‌های چاپ سنگی*، میراث فرهنگی، ۱۴، ۳۰-۲۴، تهران، ۱۳۷۴.
- عناصری، جابر، *معرفی کتب چاپ سنگی، ۹: خمسه نظامی*، صنعت چاپ، ش ۱۲۳ (فروردین): ۵۳-۵۲، تهران، ۱۳۷۲.
- عناصری، جابر، *معرفی کتب چاپ سنگی، ۳۲: ماتمکده (مصیبت‌نامه دشت بلا؛ نظم و نثر)*، صنعت چاپ، ش ۱۵۲ (شهریور)، ۶۷-۶۶، تهران، ۱۳۷۴.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی*، سه جلد، لندن، ۹۱-۱۹۸۵.
- گلین، محمد، *کتابشناسی نگارگری ایرانی (نقاشی، مینیاتور، تذهیب، نمایشگاه‌ها و ... از آغاز تا سال ۱۳۵۷)*، نشر نقره، تهران، ۱۳۶۳.
- گلیایگانی، حسین، *تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (۳): آغاز چاپ سنگی در ایران*، صنعت چاپ، ش ۱۱۲ (بهمن - اسفند): ۲۴-۲۲، تهران، ۱۳۷۲.
- محجوب، محمدجعفر، *مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی*، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۰: ۱۱۲-۶۸، ۲۷-۲۱۱، تبریز، ۱۳۴۱.
- نفیسی، سعید، *صنعت چاپ مصور در ایران*، پیام نو، ۲، ۵، ۳۵-۲۲، تهران، ۱۳۲۵.
- نفیسی، سعید، *نخستین چاپ‌های مصور در ایران*، راهنمای کتاب: ۳، ۴۰-۲۳۲، تهران، ۱۳۳۷.
- Adamova, A.T. (1996) *Persidskaja Živopis' I risunok XV-XIX vekov v sobranii Ermitaža*. Moskva.
- Ansari, Faramarz M. (1986) *Die Malerei der Qadjaren 1796-1925* (Phil. D. Thesis). Tübingen.
- Arberry. A.J. (1937) *A Catalogue of the Persian Books in the Library of the India Office*. London.
- Atiyeh, G.N. (1995) *The Book in the Islamic World. The Written Word and Communication in the Middle East*. Albany.
- Bahari, Ebdollah (1996) *Bihzad, Master of Persian Painting*. London-New York.
- Bertel's, E.E. (1934) *Persidskaja 'lubočnaja' literatura. Sergeju Fedoroviču Ol' denburgu k pjat-desjatiletiju naučno - obščestvennoje žatel'nosti 1882-1932*, 83-94. Leningrad.
- Canby, S. (1996) *The Rebellious Reformer: The Drawings and Paintings of Riza-yi Abbasi of Isfahan*. London.
- Curatola, G. (1989) *Draghi. La tradizione artistica orientale e i disegni del tesoro del Topkaï*. Venezia.
- Diba, L.S. and M Ekhtiyar eds. (1998) *Royal Persian Paintings. The Qajar Epoch 1785-1925*. New York- London.
- Dodxudoeva, L.N. (1985) *Poemy Nezamisrednovkov o iminiaturnoizivopisi*. Moskva.
- Edwards, E. (1922) *A Catalogue Of the Persian Printed Books in the British Museum*. London.
- Floor, W. (1990) *Čâp*. Encyclopedia Iranica 4, 760-64. London-New York.
- Idem (1991) *Matba'a*, 3. In *Persia. Encyclopedia Of Islam* 6, 803-4. Leiden.
- Folsach, K. von (1991) *Fabelvaesener fra Islams Verden*. Copenhagen.
- Fontana, M. V. (1994) *Iconografi adell' Ahl al-Bayt. Immagini di arte persiana dal XII al XX secolo*. Supplement no. 78 to *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli* 54, I. Napoli.
- Gierlichs, J. (1993) *Drache, Phönix. Doppelpadler. Fabelwesen in der islamischen kunst*. Berlin.
- Handway, W.L., Jr. (1971) *Popular Literature in Iran*, in Peter Chelkowski (ed.) *Iran, Continuity and Variety*, 59-75. New York.
- Marzolph, U. (1994) *Dâstân-hâ-ye Širin. Fünfzig Persische Volksbüchlein aus zweiten Hälfte*

- derZwanzigstenJahrhunerts. Stuttgart.
- Idem (1994b) Die Revolution imSchulbunch. Die Grundschullehrbücher "Persisch" vor und nach 1979. Spektrum Iran 7, 36-56. Bonn.
 - Idem (1994c) Folk Narrative and Folk Narrative Research in Post-Revolutionary Iran. Middle East and South Asia Folklore Bulletin 12, 1, 8-12. Columbus.
 - Idem (in press a) BahrâmGûr's Spectacular Marksmanship and the Art of illustration in QâjârLithographed Books. In Carole Hillenbrand (ed.) Festschrift Edmund Bosworth. Leiden.
 - Idem (in press b) A History of Narrative Illustration in Qâjâr Lithographed Books. Leiden.
 - Idem(in press c) Illustrated Exemplary Tales: A Nineteenth Century Edition of the Classical Persian Proverb Collection.Jâme 'al-tamsil.Proverbium. Burlington.
 - Idem (in press d) A Treasury of Formulaic Narrative: The Persian Popular Romance Hosein-e Kord. Oral Tradition. Columbus.
 - Masse, H. (1960) L'imageriepopulaire de l'Irân. Arts asiatiques 7, 163-78. Paris.
 - Porter, Y. (1992) Peintureet arts du livre. Paris- Tehran.
 - Robinson, B. W. (1979) The Tehran Nizami of 1848 &Other Qajar Lithographed Books, in Jennifer M. Scarce (ed.) Islam in the Balkans/Persian Art and Culture in the 18th and 19th Centuries, 61-74.Edinburgh; also in Id. (1993) Studies in Persian Art 1, 328-41. London.
 - Idem (1988) "Ali Asghar. Court Painter. Iran 26, 125-28. London.
 - Rohani, N. (1982) A Bibliography of Persian Miniature Painting. Harvard.
 - Ščeglova, O. P. (1975) Kataloglitografirovannyx king napersidskomjazyke v sobraniiLeningradskogootdeleniyaInstitutovostokovedeniya AN SSR, 2 vols. Moskva.
 - Idem (1979) Iranskayalitografirovannayakniga. Moskva.
 - Idem (1989) Kataloglitografirovannyx king napersidskomjazyke v sobraniiivostočanogo otdelanaucnojbiibliotekiim. A. M. Goe'KogoLeningradskogoGosudarstvennogoUniversit eta.Moskva.
 - Idem (1995) litografskoeknigoizdaniapanersidskomjazyke XIX v.vIrane I Indii(naosnove SankiPeterburgskixKollekcij) (Ph. D. Thesis) St Petersburg.
 - Schefer, C. (1899) Catalogue de la Bibliothèqueorientalefeu M. Charles Schefer {...}. Vente {...}. Paris.
 - Swietochowski, M. L. (1995) Drawing. EncyclopediIranica 7, 537-47. Costa Mesa.
 - Titely, N. M. (1981) Dragons in Persian, Mughal and Turkish Art. London.
 - Vinchon, J. (1925) L'imageriePopulairePersane. Revue des Arts Asiatiques 2, 4, 3-9. Paris.

تصویر ۱

طوفان البکاء اثر جوهری؛ بدون تاریخ؛ چاپ سربی؛ لت آستر بدرقه از کتاب جواهرالعقول (۱۳۰۳/۱۸۸۵).
محل نگهداری: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد).
مشخصات تصویر: ۱۴،۴×۱۵،۴ س.م؛ مادر وهب در حمایت از هم‌زمان فرزندش با عمود خیمه به دشمن حمله می‌کند؛ عمل علی‌قلی خوبی.

تصویر ۲

طوفان‌البيکاء اثر جوهری؛ بدون تاریخ؛ کاتب: ناشناس؛ هجده تصویر. محل نگه‌داری: مجموعه خصوصی (افتادگی در صفحه نخست و آخر). مشخصات تصویر: برگ ۱۱۹b: ۱۱۱,۳ × ۱۳,۶ اس.م؛ علی‌اکبر به صف دوم جنگجویان حمله می‌کند؛ عمل میرزا علی‌قلی.

تصویر ۳

نوش‌آفرین گوهرتاج؛ شعبان ۱۲۶۳؛ کاتب: علی‌اصغر تفرشی؛ پنجاه‌وسه تصویر. محل نگه‌داری: آکادمی ملی لنینچی (ژم)؛ مجموعه خصوصی. مشخصات تصویر: برگ ۵۷۱؛ ۲۶،۲ × ۷،۷ س.م؛ سلطان‌ابراهیم درحالی که وزیرانش روبه‌روی او به صف ایستاده‌اند، در چین بر تخت شاهی جلوس می‌کند؛ رقم علی‌قلی خوبی.

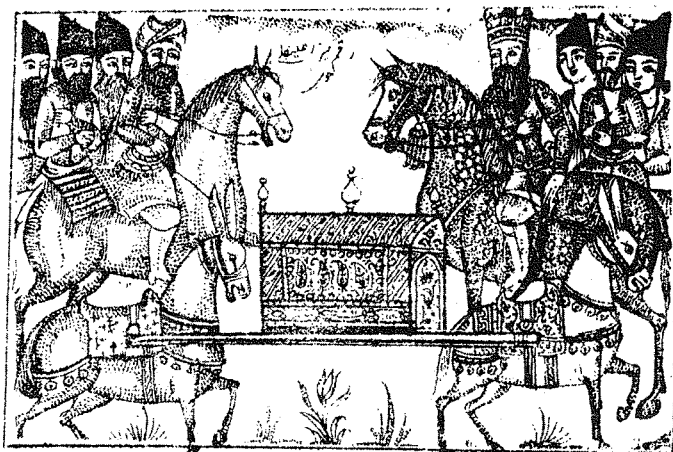

تصویر ۴

نوش آفرین گوهر تاج؛ شعبان ۱۲۶۳؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ پنجاه و سه تصویر.

محل نگه‌داری: آکادمی ملی لینیچی (ژم)؛ مجموعه خصوصی.

مشخصات تصویر: برگ ۲۷۶؛ حدود ۱۷,۵ × ۷,۱ س.م.؛ خان محمد سوار بر شیر، با دیوها می‌جنگد؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

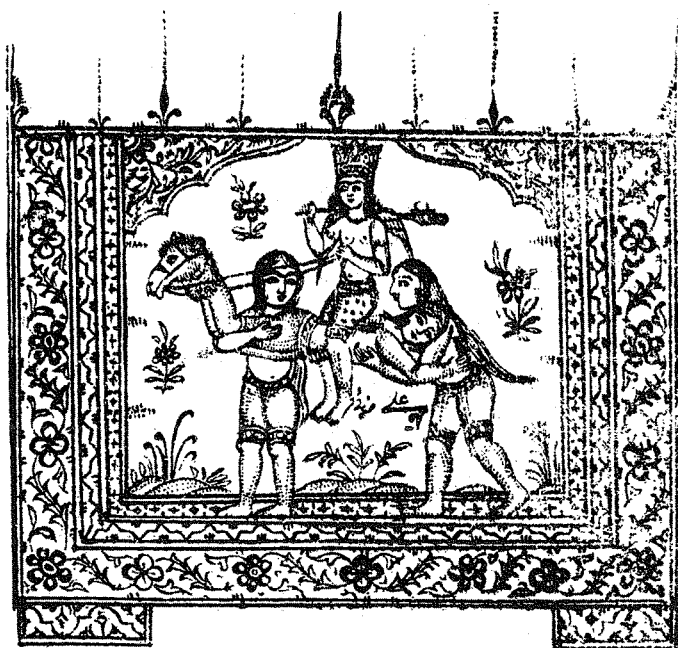
تصویر ۵

بختیارنامه؛ ۱۰رمضان ۱۲۶۳؛ کاتب: عنایت‌الله؛ پنجاه‌وشش تصویر.
محل نگهداری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سنت پترزبورگ (شگلوا ۱۹۷۵؛ ش ۱۶۲۷).
مشخصات تصویر: برگ b۲۱: ۷×۶۰.۱۰م؛ شاه به عروس و ابوتمام خوش آمد می‌گوید؛ رقم میرزا علی‌قلی
خویی.

تصویر ۶

عجایب‌المخلوقات اثر قزوینی؛ ۴ صفر ۱۲۶۴؛ کاتب: نصرالله تفرشی؛ سیصدویست‌وشش تصویر.
 محل نگاه‌داری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۷۳۹)؛ بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه
 (سنت‌پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵: ش ۱۰۷)؛ کتابخانه مجلس (تهران)؛ کتابخانه تحقیقاتی کاخ فریدن‌اشتاين (گوتا)؛
 کتابخانه بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین)؛ مجموعه خصوصی.
 مشخصات تصویر: برگ ۱۹۷: ۵ × ۱۳،۵ × ۱۲،۵ س. م؛ تاج‌گذاری سلیمان؛ رقم علی‌قلی.

تصویر ۷

خسرو دیوزاد؛ ۱۸۴۸/۱۲۶۴؛ کاتب: نامشخص؛ سی‌وسه تصویر.
محل نگه‌داری: مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس).
مشخصات تصویر: برگ b1: ۱۰ x ۶٫۸ س.م؛ تصویر یک سرلوجه، سه کودک، شکل یک شتر را به خود گرفته‌اند
و کودک چهارم هم لباس یک پادشاه را بر تن کرده است؛ [با امضای] علی قلی خوبی (بخشی از امضاء معکوس
است)؛ منتشر شده در کتاب هانری ماسه (۱۹۶۰).

تصویر ۸

خسرو دیوزاد؛ ۱۸۴۸/۱۲۶۴؛ کاتب: نامشخص؛ سی‌وسه تصویر.
محل نگهداری: مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس).
مشخصات تصویر: برگ ۲۳؛ ۱۰×۶٫۸ س.م؛ وزیر مظفر شاه از او می‌خواهد تا ملک بهمن، پسر خطاکارش را نکشد؛
[با امضای علی قلی (برعکس)].

تصویر ۹

خسرو دیوزاد؛ ۱۸۴۸/۱۲۶۴؛ کاتب: نامشخص؛ سی‌وسه تصویر.
محل نگهداری: مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس).
مشخصات تصویر: برگ b۷؛ ۱۰×۶٫۸ س.م؛ ملک بهمن در حال تهیه کباب در ضمن، خواهرش و یک دیو یکدیگر
را در آغوش گرفته‌اند؛ رقم علیقلی خویی (بخشی از امضا معکوس است).

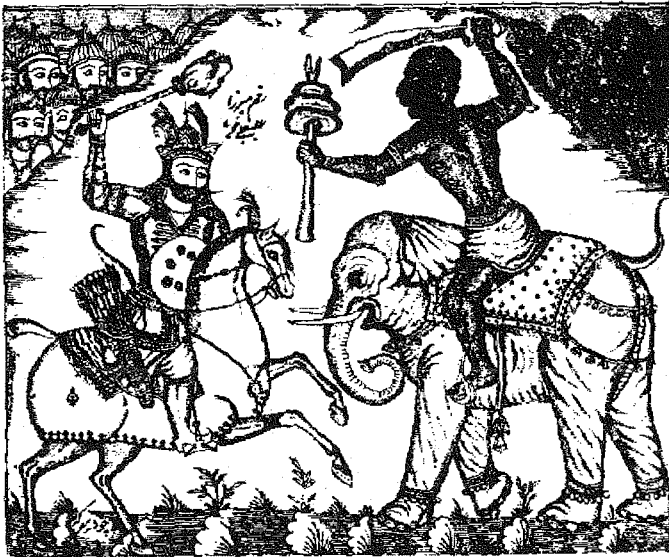
تصویر ۱۰

خمسه نظامی؛ ۷شوال ۱۲۶۴؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهشت تصویر.
محل نگه‌داری؛ بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) (همان: ش ۱۰۸۳)؛ کتابخانه ملی (تهران)
(بخش اول کتاب یعنی مخزن الاسرار در این نسخه تفاوت دارد)؛ کتابخانه دولتی (برلین)؛ مجموعه خصوصی.
مشخصات تصویر: برگ ۵۷؛ ۸،۴ × ۱۲،۱ س.م؛ نوشیروان و جفدها؛ (دوکسودوا ۱۹۸۵: ۱۰-۱۰۸، ش ۲۳)؛ [با امضای
علی قلی

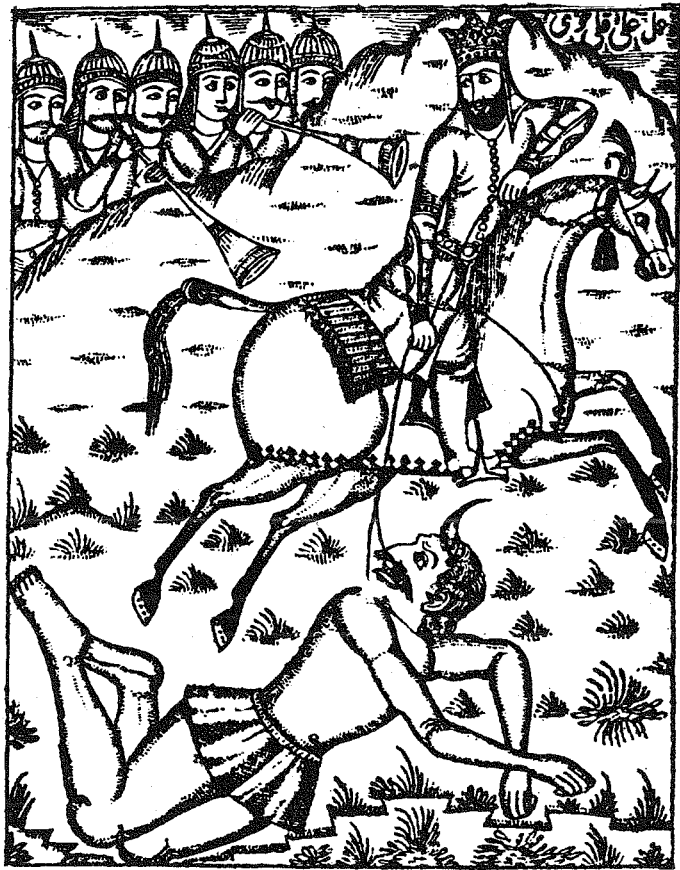
تصویر ۱۱

خمسه نظامی؛ ۷شوال ۱۲۶۴؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهشت تصویر.
محل نگه‌داری؛ بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) (همان: ش ۱۰۸۳)؛ کتابخانه ملی (تهران)
(بخش اول کتاب یعنی مخزن الاسرار در این نسخه تفاوت دارد)؛ کتابخانه دولتی (برلین)؛ مجموعه خصوصی.
مشخصات تصویر: برگ ۲۸؛ ۱۳،۴ × ۱۷،۵ س.م؛ جنگ بین بهرام و خسرو (همان: ۴۳-۱۴۱، ش ۶۶)؛ [با امضای
علی‌قلی].

تصویر ۱۲

خمسہ نظامی؛ ۷شوال ۱۲۶۴؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهشت تصویر.
 محل نگہداری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) (همان: ش ۱۰۸۳)؛ کتابخانه ملی (تهران)
 (بخش اول کتاب یعنی مخزن الاسرار در این نسخه تفاوت دارد)؛ کتابخانه دولتی (برلین)؛ مجموعه خصوصی.
 مشخصات تصویر: برگ ۵۱۱۵؛ ۲×۱۴،۳×۱۷،۳ س.م؛ نبرد اسکندر و زنگی (همان: ۴۰-۲۲۶، ش ۲۱۸)؛ رقم میرزا
 علی قلی خویی.

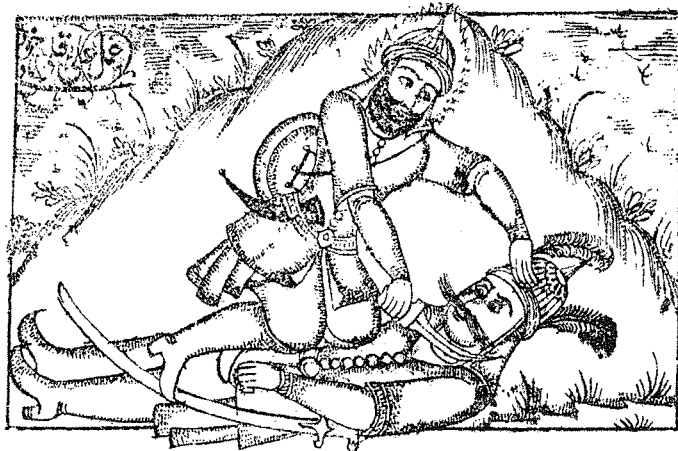

تصویر ۱۳

خمسه نظامی؛ ۷شوال ۱۲۶۴؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهشت تصویر.
محل نگه‌داری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) (همان: ش ۱۰۸۳)؛ کتابخانه ملی (تهران)
(بخش اول کتاب یعنی مخزن الاسرار در این نسخه تفاوت دارد)؛ کتابخانه دولتی (برلین)؛ مجموعه خصوصی.
مشخصات تصویر: برگ ۵۲۸۰؛ ۱۲×۱۴،۷ س.م؛ دیو روسی (؟) در کمند اسکندر (همان: ۶۸-۲۶۷، ش ۲۹۱)؛ عمل
علی قلی خوبی.

(تصویر در مآخذ موجود نیست)

مجالس‌المتقین اثر محمدتقی بن محمد برغانی قزوینی؛ ۱۸۴۹/۱۲۶۵؛ کاتب: احمدبن محمد جعفرالموسوی‌الکاشانی.
محل نگه‌داری: کتابخانه دانشگاه گورکی (سنت‌پترزبورگ)، (شگلووا ۱۹۸۹: ۱۱۱، ش ۲۲۵).

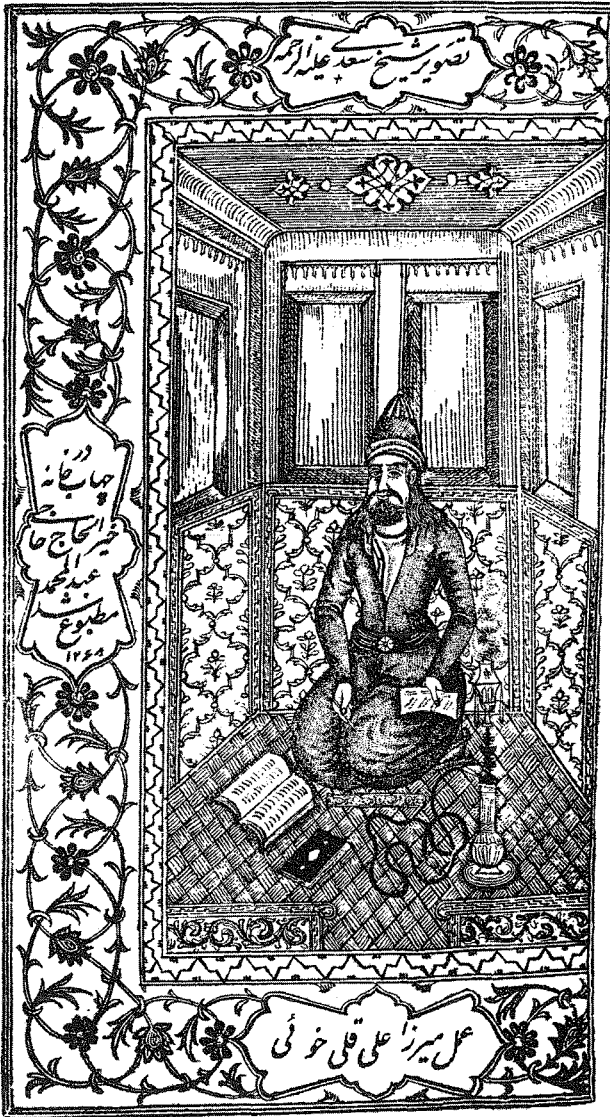
تصویر ۱۴

مصیبت‌نامه؛ ۳۰ ذی‌الحجه ۱۲۶۵؛ کاتب: نصرالله تفرشی؛ چهل تصویر.
محل نگهداری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت‌پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵: ش ۱۶۳۰).
مشخصات تصویر: برگ ۵۲۵؛ ۶،۲×۱۰ س.م؛ عمران، علقمه را به قصد کشت به زمین پرتاب می‌کند؛ عمل علی‌قلی خویی.

تصویر ۱۵

شاهنامه فردوسی؛ ۶۷-۱۲۶۵/۵۰-۱۸۴۸؛ کاتب: مصطفی قلی بن محمد هادی سلطان کجوری؛ پنجاه و هفت تصویر. محل نگهداری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۲۴۹)؛ کتابخانه ایالتی (مونخ)، (با نشان مالکیت کاترمر)؛ کتابخانه عمومی (نیویورک)؛ مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس)؛ بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵: ش ۱۰۱۳)؛ مجموعه خصوصی. مشخصات تصویر: برگ ۵۱۹۳؛ حدود ۱۴،۹×۲۲،۳ س. م؛ رستم، خان چین را به کمند می‌اندازد؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۱۷

کلیات سعدی؛ شعبان ۶۸-۱۲۶۷؛ کاتب: مصطفی قلی؛ هفتاد و هفت تصویر بزرگ + هفت تصویر کوچک (در گوشه صفحات).

محل نگهداری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن). (دوآرذ ۱۹۲۲: ۵۴۵). دو نسخه در مجموعه‌های خصوصی (هر دو ناقص). مشخصات تصویر: برگ ۵۱؛ حدود ۱۲،۱×۲۳،۷ س.م؛ چهره سعدی؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۱۸

کلیات سعدی؛ شعبان ۶۸-۱۲۶۷؛ کتاب: مصطفی قلی؛ هفتاد و هفت تصویر بزرگ + هفت تصویر کوچک (در گوشه صفحات).

محل نگه‌داری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۵۴۵)؛ دو نسخه در مجموعه‌های خصوصی (هر دو ناقص). مشخصات تصویر: در پایان بوستان؛ حدود ۱۳،۲×۷،۱ ص.م؛ چهره ناصرالدین شاه؛ عمل بنده درگاه میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۱۹

کلیات سعدی؛ شعبان ۶۸-۱۲۶۷؛ کاتب: مصطفی قلی؛ هفتاد و هفت تصویر بزرگ + هفت تصویر کوچک (در گوشه صفحات). محل نگه‌داری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۵۴۵)؛ دو نسخه در مجموعه‌های خصوصی (هر دو ناقص).

مشخصات تصویر: صفحه آخر؛ حدود ۱۸٫۳ × ۹٫۰ س.م؛ چهره خوشنویس (تصویر مصطفی قلی عطار، محرر این کتاب)؛ تاریخ ۱۲۶۸؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۲۰

اسرارالشیاده (کتاب سرباز)؛ ۱۰ ذی الحجه ۱۲۶۸؛ کاتب: عبدالحسین بن حاجی ابراهیم؛ هفتادویک تصویر. محل نگه‌داری: بخش شرق شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵؛ ش ۲۰۶)؛ کتابخانه ملی (تهران)؛ مجموعه خصوصی. مشخصات تصویر: برگ b۷۲؛ ۱۴،۹×۱۲،۲ س.م؛ حارث در حال کشتن ابراهیم و محمد فرزندان مسلم بن عقیل؛ [با امضای] علی قلی.

تصویر ۲۱

اسرارالشفاهة (کتاب سرباز)؛ ۱۰ ذی‌الحجه ۱۲۶۸؛ کاتب: عبدالحسین بن حاجی ابراهیم؛ هفتادویک تصویر. محل نگه‌داری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت‌پترزبورگ)، (شگلاوا ۱۹۷۵؛ ش ۲۰۶)؛ کتابخانه ملی (تهران)؛ مجموعه خصوصی. مشخصات تصویر: برگ ۱۳۹؛ ۲۵،۲×۱۵،۲ س.م؛ شمربین ذی‌الجوشن در حال کشتن قاسم‌بن حسن؛ رقم علی‌قلی خوبی.

از باطل قادیان شکست خواجه خیال آنکه زن فتنه اجناس را خبر کرده آری صبح شد شوهر زن
 بیرون آمد و شخصی را گوشه افتاده ناله میکند گفت ای مرد ترا چه میشود خواجه حکایت را
 آنمیدانست که شوهر زن بیاشد در گفت وصال رسیدی اخیر گفت من از ترس که بچشم خود
 میبیدم پس خواجه او را برداشت و داخل خانه شد گفت ای مرد خانه از من است و آن زن من
 بیای خود را در آری بیای بکران هم دهشت باش برو و تو بکن بعدی او را داد گذشت
 خوب نمودن وقت خواجه را کرده خود پشیمان شد چون طوطی سخن با بیچاره رسانید عهده خود
 چادر از سر برداشت و گفت ای در امر روز دیر شده شب همان من آنس که فردا بدین
 برویم قصه سوزال بخود گفت شب بهر جلیک باشد دختر را راضی خواهم کنم که در روز
 بردار قضا در آن شب خواجه خدا داد از سفر آمد در رازد دختر رفت در پس در گفت
 کیستی خواجه گفت شوهرت خواجه خدا داد دختر را باز کرد چون پیش خواجه افتاد بخش
 کرد خواجه داخل خانه شد و بدان هر چیزی در اینجا نشسته گفت ای به کاره ترا که گفت که بیای
 سالی که نگاه طوطی بزبان فصیح گفت السلام علیک ای خواجه خدا داد مگر حق که کرد
 اندک مال بی نهایت تو از شومی بن هر چیزی به جنت من گشته شد و نوبت سنگ جفا
 عصمت تو زند من بر روزی از ابر که شش گناه است تا آنکه تو امر در آدی خواجه طوطی باز
 قفس بیرون آورد و نوادش بسیار نمود بعد پرنیال را بدریاندخت و زن را هم
 سیانت بسیار کرد و او را از خانه بیرون نمود و طوطی را برداشت
 راه میان بان گرفت قلندر دار تا آنکه از دار دنیا بدر
 آخرت رجعت نمود منت الکتاب بعون
 الملك الوهاب حقوه دکتبه علی
 محمد اشیرازی فی
 ۱۲۶۸

تصویر ۲۲

چهل طوطی؛ ۱۸۵۱/۱۲۶۸؛ کاتب: علی محمد الشیرازی؛ چهل تصویر.
 محل نگه‌داری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) (همان؛ ش ۱۶۶۶)؛ کتابخانه ملی
 (تهران).
 مشخصات تصویر: صفحه آخر؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

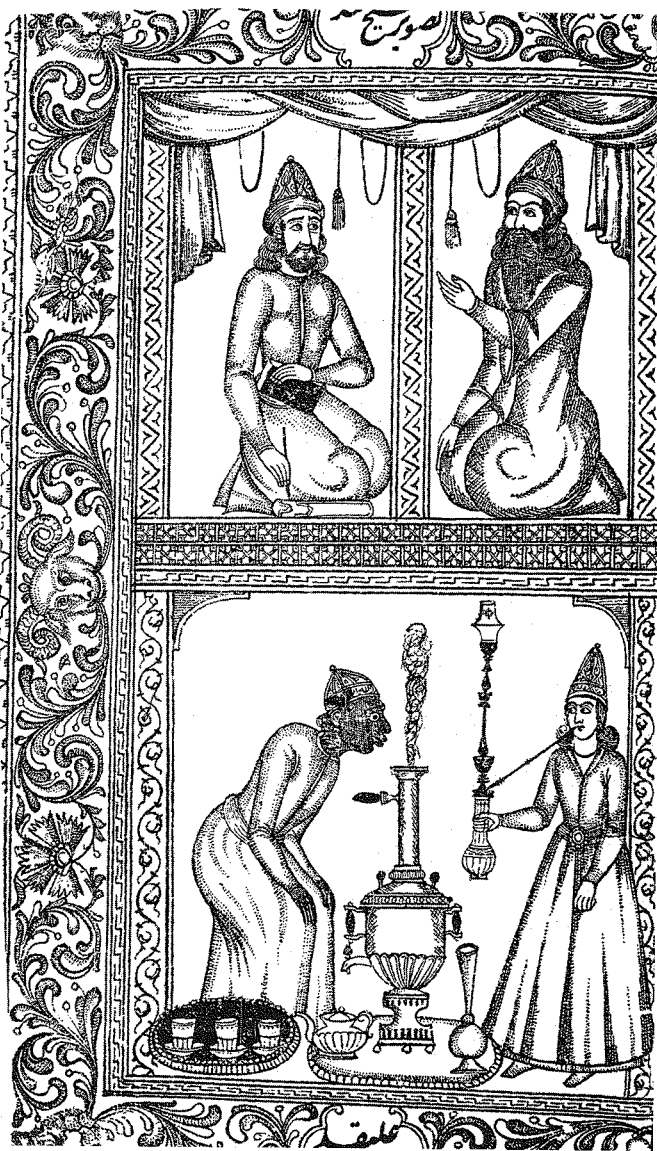
تصویر ۲۳

منتخب‌الحمله (جنگ‌نامه محمد حنفیه): ۸ ذی‌الحجه ۱۲۶۸؛ کاتب: نامشخص؛ پنجاه‌وسه تصویر.
 محل نگاه‌داری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت‌پترزبورگ)، (همان: ش ۱۵۸۰).
 مشخصات تصویر: صفحه آخر؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۲۴

کلیات سعدی؛ ۷۰-۱۲۶۸/۵۳-۱۸۵۱؛ کاتب: مصطفی قلی کججوری، میرزا آقا کمره‌ای؛ هشتاد تصویر بزرگ و هفده تصویر کوچک. محل نگه‌داری: آکادمی ملی لینیچی (دم؛ کتابخانه ملی (تهران). مشخصات تصویر: برگ ۸۵۵؛ آخرین صفحه گلستان؛ راقم تصویر [یر] میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۲۵

کلیات سعدی؛ ۹۱-۱۲۶۸/۷۴-۱۸۵۱؛ کاتب: ابن محمدجعفر عبدالرحمن الشیرازی و میرزا آقا کمره‌ای؛ چهل و پنج تصویر.

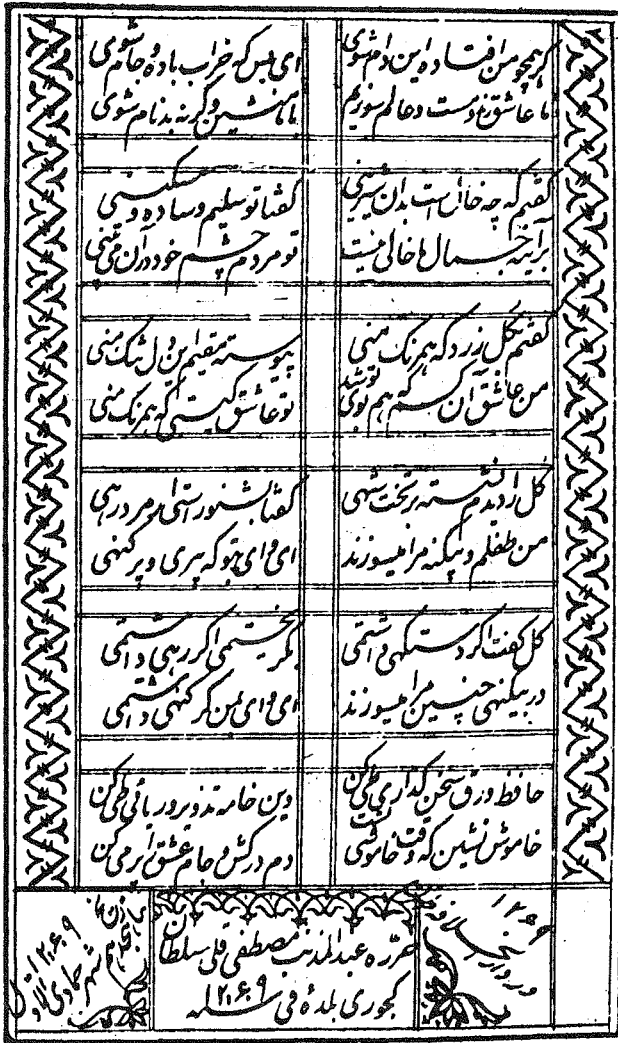
محل نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

مشخصات تصویر: برگ ۵۱؛ ۱۴،۲×۲۴،۷ س.م؛ سعدی در حال پذیرایی از مهمان؛ [با امضای] علی قلی.

سینه مولانا دستند است و البشیر قوام الله والدین محمد مهد علی در حاتیه فی علی
 علیین بکرت و تمنت که مذکره زنی در لثنا و مجاوره کهنی که این نوید فراید را همه در
 یک عقد بیاید کشید این در بر عرز در یک سلکت بسیار پیوست تا قلاب و
 جمید و جود ایل زمان و نیمه و شاح مردسان دوران کرد و اینجاب حواله
 ترفیع این بنا بر نارسسی روز کار کردی و نقص و حذر ایل حصر حذر آوزی در
 ۱۲۰۷ هجری و تسعین و سبعمائه هجری و دیعت حیات بنو کلان قضا و قدر
 سپرد و رخت و جود و در پلر تنگ جل بیرون زد در روح پاکش با ساکنان عالم علوی
 قرین گشت پس از سفارقت بدن هسخر اینه پاکیزه رویان حور العین آید شش
 بسال با و صاد و ذال السجده زود و رحمت میمون احمد بسوی جنت اعلی روان شد
 فرید محمد شمس الدین محمد بن سجا کپایی و چون بر که شش و نه که مردم صفاد نور قدر
 سوابق حقوق خدمت و لوازم عهد و محبت و ترفیع عزیزان با صفاد و شکرستان
 صاحب وفا که صفی حال از فروغ نور ایشان جمال کبر و ابضاعت اخضار گمن
 ایشان کمال پذیرد حاصل و باعث ترفیع بن کتاب و تبویب این ابواب گشت پسند
 بکرم و جب الوجود و بعضی خیر و بجز دانست که قائل و ماقبل و سامع و قاسم را در
 خلال این احوال و اسمی این اشتغال حیاتی تازه و مشربتی اندزه که مت فریاد
 و هفتاد و زقات ربهمیض کامل و لطف شامل در گذرانا دنت لیدیا چه بجهت قد تعالی
 و حسن توفیقه بتاریخ هشتم شهر صفر المظفر سال کجرا در و دویست و شصت در و
 اختلاف طهران صاننا الله عن طوارق المحدثان سمت تحریر یافت امید از نگار فضیال
 خداوند بی انبار جهان است که حادثه و عارضه عین مانع تمام
 تحریر و انجام لطیف این نحو خسته نشود و شکر

تصویر ۲۶

دیوان حافظ؛ ۱۸ جمادی الثانی ۱۲۶۹؛ کاتب: مصطفی قلی سلطان کجوری؛ چهارده تصویر.
 محل نگهداری: کتابخانه ملی (تهران).
 مشخصات تصویر: برگ ۸۵؛ در پایان دیباچه؛ [با امضای] علی قلی.

تصویر ۲۷

دیوان حافظ؛ ۱۸ جمادی الثانی ۱۲۶۹؛ کاتب: مصطفی قلی سلطان کجوری؛ چهارده تصویر.

محل نگهداری: کتابخانه ملی (تهران).

مشخصات تصویر: صفحه آخر؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۲۸

حملة خیدری؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ کاتب: عبدالصمدین ملامحمدرضا خراسانی؛ سی‌ونُه تصویر.
 محل نگه‌داری: کتابخانهٔ بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین)، کتابخانهٔ ملی (تهران).
 مشخصات تصویر: برگ ۵۸۶؛ ۱۶×۱۵٫۶ س.م؛ نبرد حضرت علی با عمروبن عبدود؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۲۹

حملة حيدرى؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ كاتب: عبدالصمد بن ملا محمد رضا خراسانى؛ سي‌ونه تصوير.
 محل نگه‌دارى: كتابخانه بنياد ميراث فرهنگى پروس (برلين)، كتابخانه ملى (تهران).
 مشخصات تصوير: برگ ۸۱۴۸؛ ۱۴، ۲ × ۱۵، ۸ × ۱۵ م. رهبر جامعه مسيحيان نزد حضرت محمد و حضرت على مى‌رود؛
 عمل على قلى خوبى (به‌صورت نقطه‌چين).

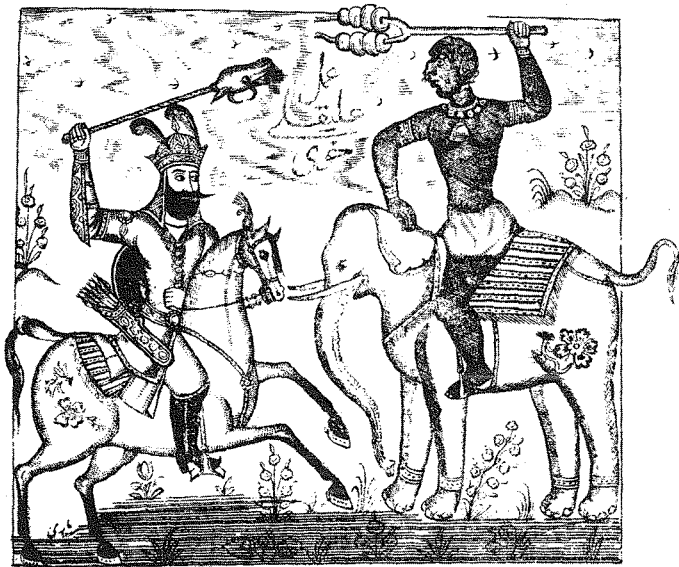
تصویر ۳۰

حمله حیدری؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ کاتب: عبدالصمدین ملامحمد رضا خراسانی؛ سی‌ونته تصویر.
 محل نگاه‌داری: کتابخانه بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین)، کتابخانه ملی (تهران).
 مشخصات تصویر: برگ ۱۹۹؛ ۲۸،۷×۱۶،۲؛ م؛ حضرت علی؟ در آرامگاه خود مرهین قیس را می‌کشد؛ عمل
 میرزا علی قلی خویی.

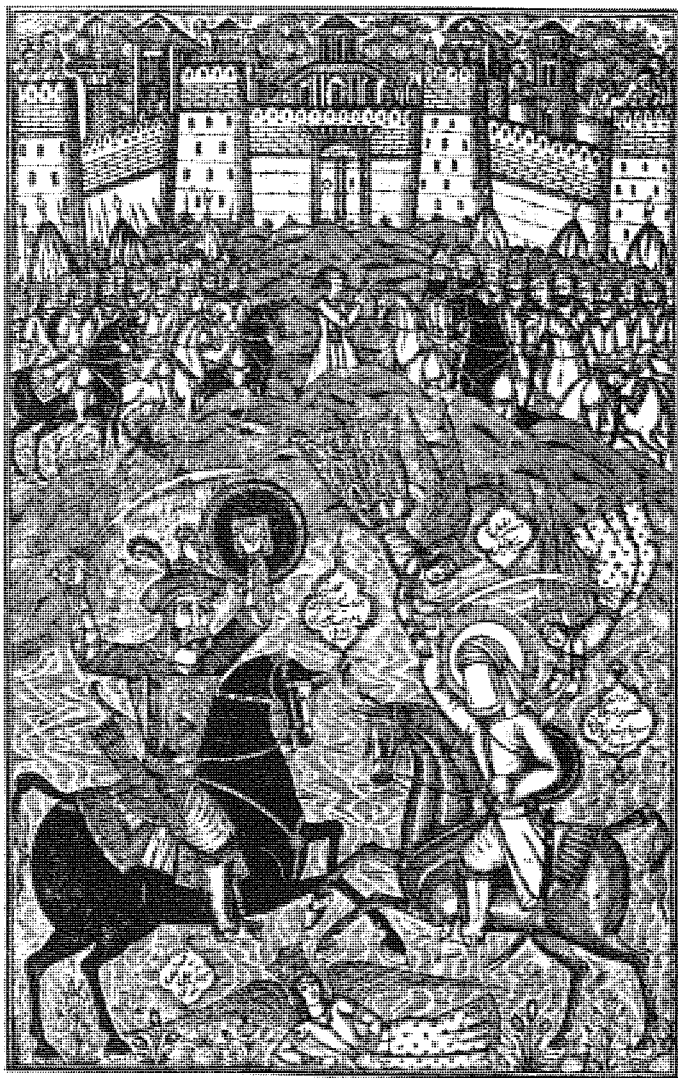
تصویر ۳۱

خمسه نظامی؛ ۷۰-۱۲۶۹/۵۴-۱۸۵۳؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهفت تصویر.
 محل نگهداری: کتابخانه عمومی (نیویورک)؛ کتابخانه ملی (تهران)؛ کتابخانه دانشگاه (سنت پترزبورگ)، (شگلوا
 ۱۹۷۹؛ ۱۴۹؛ ۲۰۶؛ Ead ۱۹۸۹؛ ش ۳۳۱)؛ کتابخانه تحقیقاتی کاخ فریدن اشتاین (گوتا)؛ کتابخانه انجمن شرق شناسی
 آلمان (هاله، دونسخه).
 مشخصات تصویر: برگ ۲۴۸؛ ۱۰،۰×۱۲،۲ س.م؛ خسرو و شکر (دوکسودوا ۱۹۸۵؛ ۱۵۶، ش ۹۰)؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۳۲

خمسه نظامی؛ ۷۰-۱۲۶۹/۵۴-۱۸۵۳؛ کاتب: علی اصغر تفرشی؛ سی‌وهفت تصویر.
 محل نگهداری: کتابخانه عمومی (نیویورک)؛ کتابخانه ملی (تهران)؛ کتابخانه دانشگاه (سننت پترزبورگ)، (شگلوا
 ۱۹۷۹: ۱۴۹، ۲۰۶؛ Ead1۹۸۹: ش ۳۳۱)؛ کتابخانه تحقیقاتی کاخ فریدن‌اشناین (گوتا)؛ کتابخانه انجمن شرق‌شناسی
 آلمان (هاله، دونسخه).
 مشخصات تصویر: برگ D1۴۷؛ ۱۴،۱×۱۵،۹ س.م؛ جنگ اسکندر با زنگی (همان: ۴۰-۲۳۶، ش ۲۱۸)؛ عمل علی‌قلی خوبی.

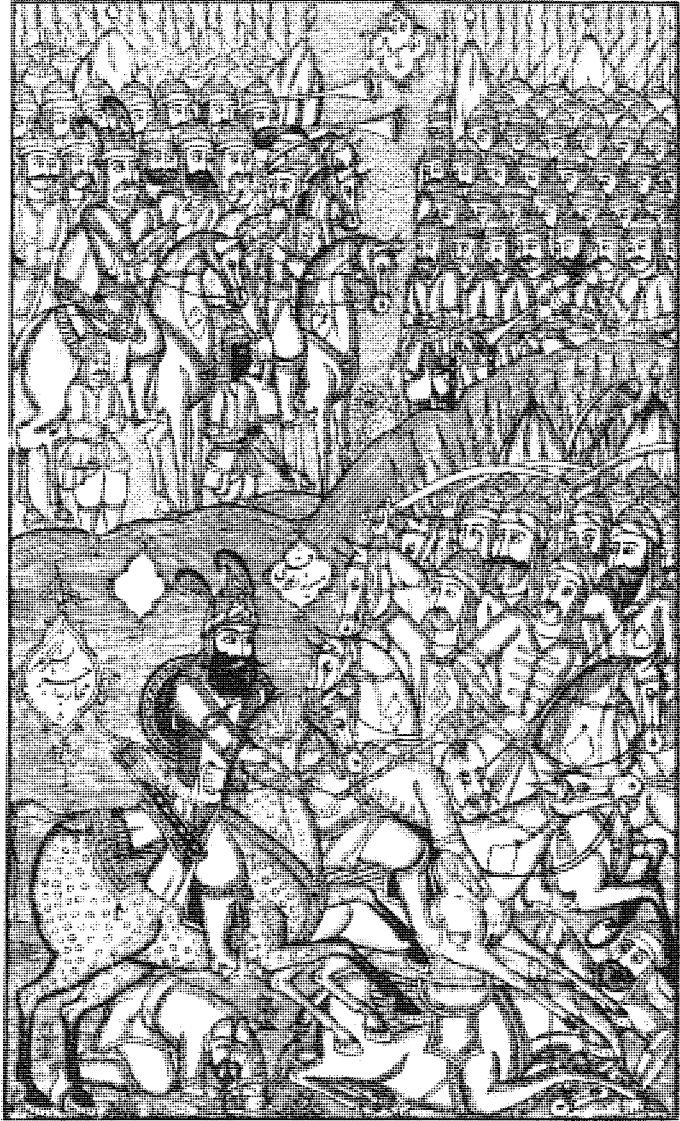

تصویر ۳۳

طوفان الکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ چاپ سرربی؛ یازده تصویر تمام‌صفحه.

محل نگهداری: بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین).

مشخصات تصویر: برگ ۸۳۲؛ ۲۷،۲ × ۱۷،۲ س.م؛ نبرد حضرت علی با مرحب خیبری؛ رقم میرزا علی‌قلی خویی.

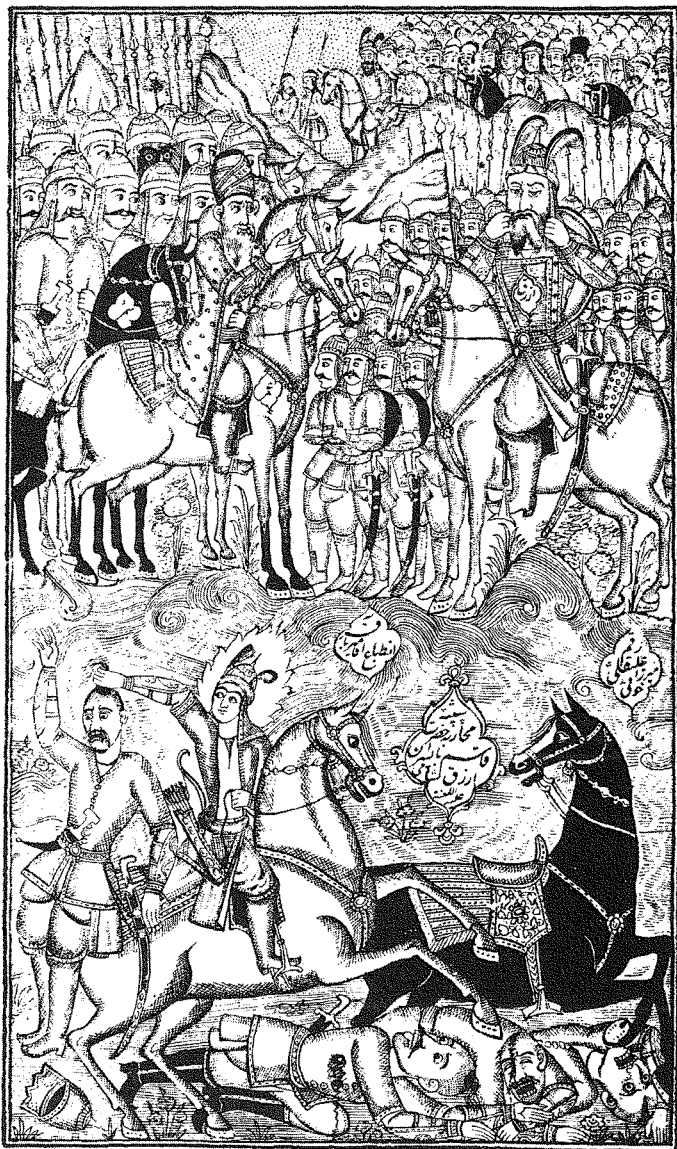

تصویر ۳۴

طوفان البکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ چاپ سری؛ یازده تصویر تمام صفحه.

محل نگهداری: بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین).

مشخصات تصویر: برگ ۵۶۶؛ ۲۷٫۵ × ۱۶٫۶ س.م؛ جنگ امام حسن با قشون کفار؛ [با امضای] میرزا علی قلی.

تصویر ۳۵

طوفان البکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۲/۱۲۶۹؛ چاپ سربی؛ بازده تصویر تمام‌صفحه.

محل نگه‌داری؛ بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین).

مشخصات تصویر: برگ ۵۸۰؛ ۲۶٫۸ × ۱۵٫۸ س.م؛ نبرد قاسم با پسران ازرق شامی؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

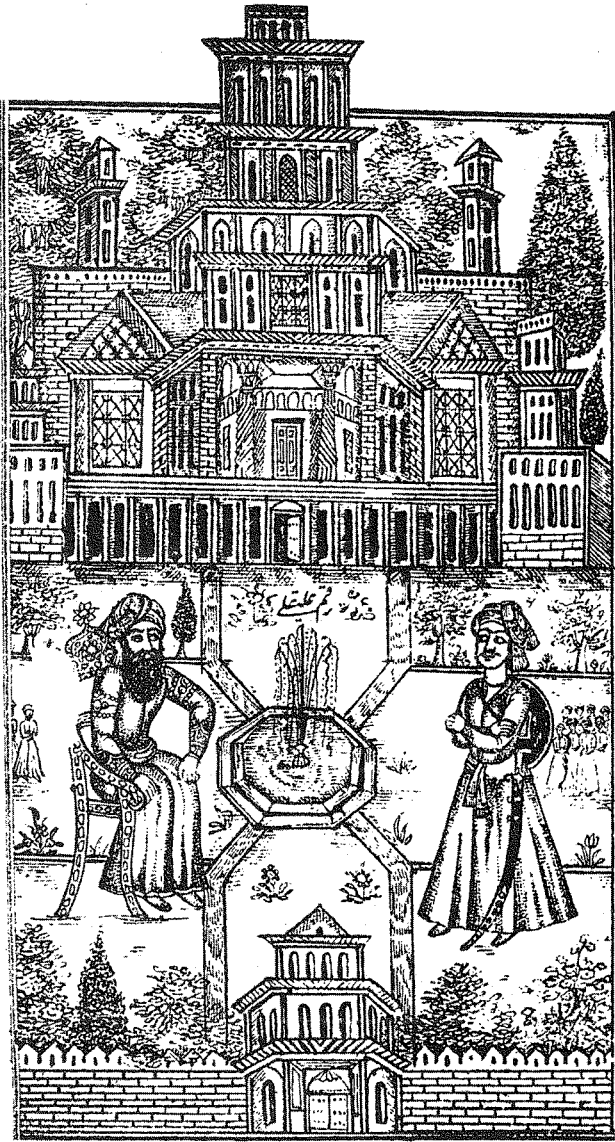
تصویر ۳۶

طوفان‌الیکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۳/۱۲۶۹؛ چاپ سریبی؛ یازده تصویر تمام‌صفحه.

محل نگهداری: بنیاد میراث فرهنگی پروس (برلین).

مشخصات تصویر: برگ ۵۱۶۷؛ ۲۶،۷ × ۱۵،۹ س.م؛ نبرد حضرت علی با عمرو بن عبدود؛ امضای اول: عمل علی قلی

(با هاشور)؛ امضای دوم: رقم میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۳۷

گلستان ارم (بکناش‌نامه) اثر رضاقلی خان هدایت؛ ۱۸۵۴/۱۲۷۰؛ کاتب: عبدالحمید متخلص به صفا؛ هجده تصویر. محل نگهداری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۶۳۱)؛ مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس).

مشخصات تصویر: برگ ۸۱۶؛ ۱۷٫۵ × ۹٫۵ س.م؛ قلعه‌ای در باغ؛ رقم علی‌قلی.

تصویر ۳۸

گلستان ارم (بکتاش‌نامه) اثر رضاقلی خان هدایت؛ ۱۸۵۴/۱۲۷۰؛ کاتب: عبدالحمید متخلص به صفا؛ هجده تصویر. محل نگه‌داری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۶۳۱)؛ مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرقی (پاریس).

مشخصات تصویر: برگ ۲۸۴؛ ۱۳،۷ × ۹،۲ س.م؛ رابعه درخواب؛ عمل علی‌قلی.

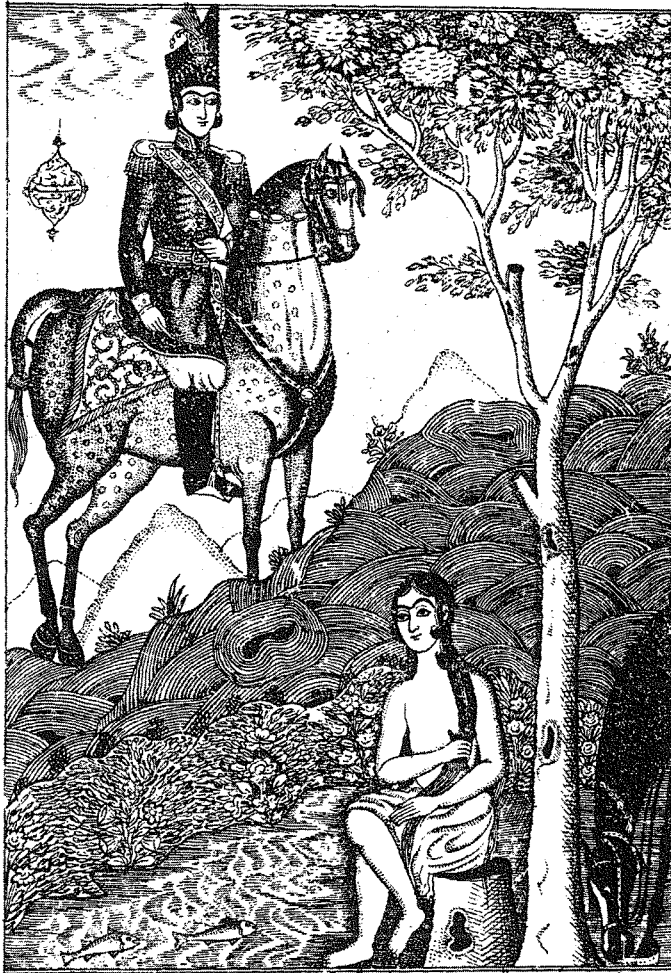
تصویر ۳۹

خمسه نظامی؛ ۱۸۵۴/۱۲۷۰؛ کاتب: مصطفی قلی بن محمدهادی سلطان کجوری؛ چهل و چهار تصویر.
محل نگهداری: کتابخانه ملی (پاریس)؛ فرهنگستان زبان و ادب فارسی (تهران)؛ کتابخانه دانشگاه (توبینگن).
مشخصات تصویر: ۱۷،۳×۱۴،۳ س.م؛ فریدون و غزال (دوکسودوا ۱۹۸۵: ۱۵-۱۱۴، ش ۲۸)؛ رقم میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۴۰

خمسه نظامی؛ ۱۸۵۴/۱۲۷۰؛ کاتب: مصطفی قلی بن محمدهادی سلطان کجوری؛ چهل و چهار تصویر.
محل نگه‌داری: کتابخانه ملی (پاریس)؛ فرهنگستان زبان و ادب فارسی (تهران)؛ کتابخانه دانشگاه (نوبینگن).
مشخصات تصویر: حدود ۱۳،۳ × ۱۴،۳ س.م؛ شاپور از شیرین به خسرو می‌گوید (همان: ۲۵-۱۲۴، ش ۴۶)؛ رقم میرزا
علی‌قلی خوبی.

تصویر ۴۱

خمسه نظامی؛ ۱۸۵۴/۱۲۷۰؛ کاتب: مصطفی قلی بن محمد هادی سلطان کجوری؛ چهل و چهار تصویر.
 محل نگهداری: کتابخانه ملی (پاریس)؛ فرهنگستان زبان و ادب فارسی (تهران)؛ کتابخانه دانشگاه (توبینگن).
 مشخصات تصویر: حدود ۲۰،۴ × ۱۴،۴ س.م؛ خسرو، شیرین را هنگام آبتنی تماشا می کند (همان: ۳۳-۱۲۷، ش ۵۰)؛
 رقم میرزا علی قلی خوبی.

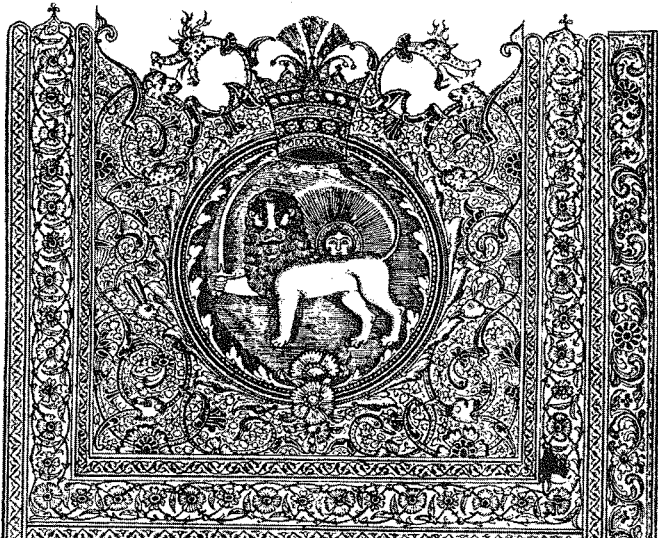
تصویر ۴۲

روضه الصفاء اثر خواندمیر؛ ۷۴-۱۲۷۰/۵۷-۱۸۵۲؛ کاتب: علی اصغر تفرشی، عبدالرحیم بن محمدجعفر شیرازی؛ بدون تصویر؛ هر ده جلد کتاب شامل سرلوحه‌های تذهیب شده است.
 محل نگه‌داری: بخش شرق شناسی آکادمی علوم روسیه (سنسنت‌پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵: ۴)؛ کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۴۱۶)؛ مجموعه خصوصی.
 مشخصات تصویر: حدود ۳۱ × ۱۹،۰ م؛ سرلوحه جلد ۱؛ عمل میرزا علی قلی خادم مدرسه دارالفنون.

تصویر ۴۳

روضه الصفاء اثر خواندمیر؛ ۷۴-۱۲۷۰/۵۷-۱۸۵۳؛ کتاب: علی اصغر تفرشی، عبدالرحیم بن محمدجعفر شیرازی؛ بدون تصویر؛ هر ده جلد کتاب شامل سرلوحه‌های تذهیب شده است.
 محل نگه‌داری: بخش شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه (سنت‌پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵؛ ش ۴)؛ کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲؛ ۴۱۶)؛ مجموعه خصوصی.
 مشخصات تصویر: حدود ۳۱،۱ × ۱۸،۸ م؛ سرلوحه جلد ۹؛ عمل میرزا علی قلی، خادم مدرسه دارالفنون.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

روشنه در سنه سیام عزیزین اشیا هم صدق و صفا و حدقه حدیقه رواج مشکین فریاد محمد و شاد و وجود محمد حضرت مبارک
 ما که اهلک است جلالت عظمت و عبادت کلمه که بسط مالک یتقاج هوالم جهانش تفریب است. باسط افلاک یسعی ایت معالجه
 رقتا افلاک و اجرام سماوی با جمیع منظرات در امر و مورش سرگرداننده رواج و انسا عدلی با سرع کت و رطبه و
 خزان حضرت بنا که شکا لان شکا و دو دونه در مراتب تعریف و ایزاق جهانش حتی از که پیش کهن ندانند و لطافت ایما
 که همان هر شوره در اهل حق در ختن سوزلاوش قدی زین شین من شواننده در پیش آتش بنیان شود و اگر در ان
 صفا عشق با ایمان و وجود الکر فان بدو ایمان و انزاد کرد و رضای شکران بدو مقرر کرد و در جهانش بنیان کن و کوان کن
 بر بنسبانه و من طایع اهل حق به نصیانه درین در بر و عبا و جزا و کبش بنسبانه است و درین در عبا و جزا و کبش است اگر چه
 وقت ما تمیز و هر یک از این دو جمعه و پونیم و چهارم و کبش بقا که ازین دریا قطره راعی کرده ایم و ازین نشانه به نیازه بود هر دو
 او و در کبش بر زارند و فخر و عاصه را فضل بنا که نظر جامع جمیع مقامات است و بادل و ایا که کجست کامل اسلام
 که امانت سلام الله علیه و صیانه و خلفانه و بنانه و امانت و وصی به و احیانه جمعین الی اوم الدین و رشید است
 ترقیب و ترکیب این تو سبب بر فراز آنگاه پیشین رو و روضه زندان صاحب نظر آنگاه در روشن است که انسان برین
 سرچو درت عوالم امکان و اکل نوع انسان انسانی عظام و اوصیای کرام و بعد از اعلیٰ این کلام در فروع این مقام کلمات
 و اکل کرم و سلاطین عدل و عظم خلفای عدل و عظم علمای دین و زان و بر اوقات و اوان و در فروع
 ملک است با نظر جمعی نظریه صفات جمالی و جمالی باقی از ذات کامل الصفات باو شادان کانکار و سلاطین شریفیت شاد

تصویر ۴۴
 شاهنامه فردوسی در کتابخانه ملی تهران
 شماره ثبت: ۱۸۸۸/۳۱۰۷ × م؛ سرلوحه جلد ۱۰؛ خادم مدرسه دارالفنون، میرزا علی قلی نقاش.

تصویر ۴۴

روضه الصفاء اثر خواندمیر؛ ۵۷-۷۴/۱۸۵۳-۱۲۷۰؛ کاتب: علی اصغر تفرشی، عبدالرحیم بن محمدجعفر شیرازی؛ بدون تصویر؛ هر ده جلد کتاب شامل سرلوحه‌های تذهیب شده است. محل نگه‌داری: بخش شرق شناسی آکادمی علوم روسیه (سننت پترزبورگ)، (شگلوا ۱۹۷۵: ۴)؛ کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (ادواردز ۱۹۲۲: ۴۱۶)؛ مجموعه خصوصی. مشخصات تصویر: حدود ۳۱،۷ × ۱۸،۸ م؛ سرلوحه جلد ۱۰؛ خادم مدرسه دارالفنون، میرزا علی قلی نقاش.

عنه من علقه خود
 ۱۶۰۰ شمسه خان
 اصفهان بزرگ

تصویر ۴۵

طوفان البکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۵/۱۲۷۲؛ چاپ سری؛ نه تصویر تمام صفحه.
 محل نگهداری: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد).
 مشخصات تصویر: ۲۵،۲ x ۱۵،۲ س.م؛ حضرت فاطمه در لباس عروس؛ عمل میرزا علی قلی خویی.

تصویر ۴۶

طوفان البكاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۵/۱۲۷۱؛ کاتب: محمدین محمدنقی الخوانساری؛ بیست و هشت تصویر. محل نگه‌داری: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (مشهد). مشخصات تصویر: ۶،۵ x ۱۵،۵ س.م. اعدام حارث به دستور زیاد؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

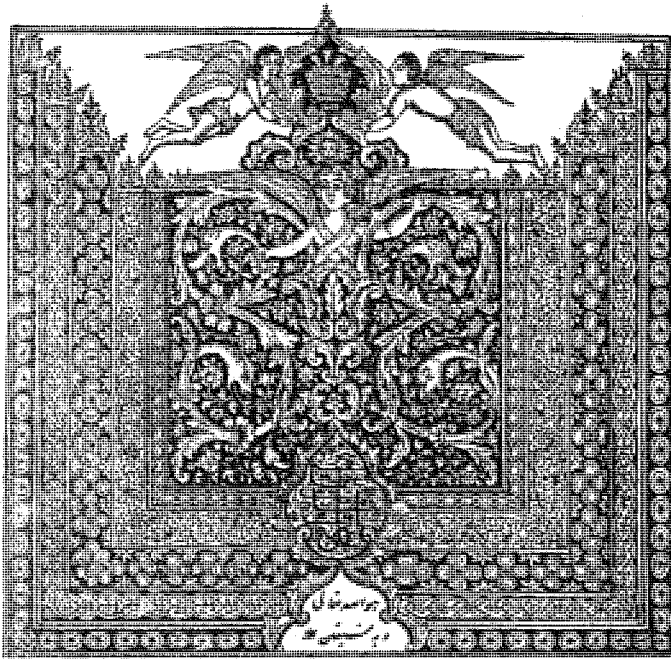
تصویر ۴۷

طاقدیس اثر ملا احمدین محمد مهدی نراقی؛ ۱۸۵۵/۱۲۷۱؛ کاتب: عبدالحسین (الاصفهانى)؛ یازده تصویر.
 محل نگه‌داری: کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)، (همان: ۹۴)؛ کتابخانه دانشگاه سنت پترزبورگ (شگلوا ۱۹۷۹: ۱۴۹،
 ۲۰۶: Ead ۱۹۸۸؛ ش ۴۲۶).
 مشخصات تصویر: برگ ۱۳۶b: ۲۷، ۲ × ۸، ۹ م؛ شاه و وزیرانش در حال نگاه کردن به درویش اندوهگین؛ رقم میرزا
 علی قلی.

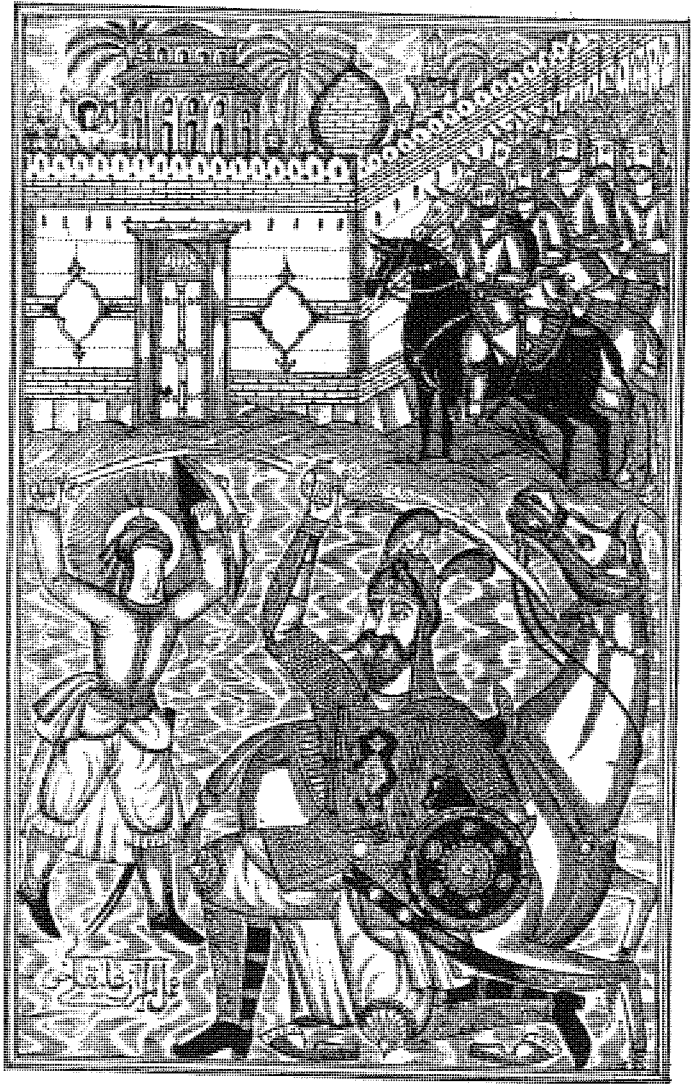
تصویر ۴۸

الفلیله‌ولیله؛ ۱۸۵۶/۱۲۷۲؛ کاتب: محمدعلی بن عبدالله بیگ طهرانی؛ هفتاد تصویر (ده تصویر با امضای میرزا رضا بن محمدعلی‌خان آشتیانی و هشت تصویر با امضای میرزا حسن؛ پنج اثر بدون امضا).
محل نگه‌داری: آکادمی ملی لنینچی (زم)؛ مجموعه خصوصی.
مشخصات تصویر: حدود ۲۱،۸ × ۱۶،۸ س.م؛ وردان قصاب، زنی را که با خرس رابطه برقرار کرده بود، می‌کشد؛ عمل میرزا علی‌قلی.

تصویر ۴۹

الفایله‌ویلله؛ ۱۸۵۶/۱۲۷۲؛ کاتب: محمدعلی بن عبدالله بیگ طهرانی؛ هفتاد تصویر (ده تصویر با امضای میرزا رضا بن محمدعلی خان آشتیانی و هشت تصویر با امضای میرزا حسن؛ پنج اثر بدون امضا).
 محل نگهداری: آکادمی ملی لیتچی (م): مجموعه خصوصی.
 مشخصات تصویر: حدود ۱۶,۷ × ۱۵,۸ س.م؛ مربوط به تذهیب بخش دوم کتاب؛ عمل میرزا علی قلی خوبی.

تصویر ۵۰

طوفان البکاء اثر جوهری؛ ۱۸۵۶/۱۲۷۲؛ چاپ سربی؛ هشت تصویر تمام صفحه.

محل نگه‌داری: دو نسخه ناقص در مجموعه‌های خصوصی.

مشخصات تصویر ۲۶،۹ x ۱۶،۶ س.م؛ نبرد حضرت علی با عمرو بن عبدود؛ عمل میرزا علی قلی خوبی (به شکل هاشور).

<p>رقم طی</p> <p>۳</p>	<p>عل میرزا علی قلی خونی</p> <p>۲</p>	<p>عل علی قلی خونی</p> <p>۱</p>
<p>رقم علی</p> <p>۶</p>	<p>رقم میرزا عیسی خونی</p> <p>۵</p>	<p>رقم میرزا علی خونی</p> <p>۴</p>
<p>رقم علی جو خونی</p> <p>۹</p>	<p>علی</p> <p>۸</p>	<p>علی خونی</p> <p>۷</p>
<p>رقم میرزا علی خونی</p> <p>۱۲</p>	<p>علی</p> <p>۱۱</p>	<p>علی</p> <p>۱۰</p>
<p>رقم میرزا علی خونی</p> <p>۱۵</p>	<p>علی قلی خونی</p> <p>۱۴</p>	<p>عل علی قلی خونی</p> <p>۱۳</p>
<p>علی میرزا علی خونی</p> <p>۱۸</p>	<p>عل میرزا علی قلی خونی</p> <p>۱۷</p>	<p>عل میرزا علی خونی</p> <p>۱۶</p>

<p>را قیصری قلی خور</p> <p>۲۱</p>	<p>لدیقل</p> <p>۲۰</p>	<p>رقم میرزا علی قلی خور</p> <p>۱۹</p>
<p>را قیصری قلی خور</p> <p>۲۴</p>	<p>رقم میرزا علی قلی خور</p> <p>۲۳</p>	<p>علی میرزا علی خور</p> <p>۲۲</p>
<p>میرزا علی قلی خور</p> <p>۲۷</p>	<p>علی قلی</p> <p>۲۶</p>	<p>علیقل</p> <p>۲۵</p>
<p>میرزا علی قلی خور</p> <p>۳۰</p>	<p>علیقل خوری</p> <p>۲۹</p>	<p>علی میرزا علی قلی خور</p> <p>۲۸</p>
<p>میرزا علی قلی خور</p> <p>۳۳</p>	<p>علیقل خوری</p> <p>۳۲</p>	<p>علی میرزا علی قلی خور</p> <p>۳۱</p>
<p></p>	<p>میرزا علی قلی خور</p> <p>۳۵</p>	<p>میرزا علی قلی</p> <p>۳۴</p>

<p>۳۴۷</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p> <p>۳۷</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۳۶-۲</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p> <p>۳۹</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۳۶-۱</p> <p>علی قلی خویی</p> <p>۴۱</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>
<p>۴۰</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۳۹</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۳۸</p> <p>علی قلی خویی</p>
<p>۴۳</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۲</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۱</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>
<p>۴۶</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۵</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۴</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>
<p>۴۹</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۸</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>	<p>۴۷</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>
		<p>۵۰</p> <p>میرزا علی قلی خویی</p>